

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author

**VI.1 LA PARTICIPACIÓ DE L'ADMINISTRACIÓ LOCAL O
EL COMBAT PERMANENT CONTRA L'ENTROPIA
URBANA**

VI.1 LA CULMINACIÓ DEL PROCÉS DE DISSENY DEL SÒL

VI.1.1 La incessant successió d'esmenes a la trama

Amb l'aprovació del projecte d'ordenació de la peça de sòl propietat de l'Hospital de la Santa Creu es va donar la darrera gran pinzellada al disseny del sòl de la vila de Gràcia. Però el procés no va acabar amb aquest episodi. El fenomen del creixement espontani de les ciutats del XIX es pot assimilar a certs processos estudiats per la ciència susceptibles de ser interpretats com consumidors d'ordre. Hi ha una llei fonamental de la física que diu que un sistema aïllat en un medi uniforme augmenta la seva "entropia" i s'acosta més o menys de pressa al seu estat inert o d'entropia màxima. En la interpretació de Schrödinger, la vida retarda la seva degradació gràcies a l'aliment, que no és altra cosa que entropia negativa. Consegüentment, l'entropia expressada en sentit negatiu és una mesura de l'ordre, i el manteniment d'un organisme depèn de la quantitat d'ordre que absorbeix. Una ciutat en formació és sobretot un procés, i com els organismes vius modifica permanentment la seva forma, i a causa d'aquesta constant modificació evita la degradació.

(1)

(2)

Encara que una mica agafada pels cabells, l'assimilació anterior fa al cas per tal d'explicar el paper de l'Administració local en el procés de formació de Gràcia. Ja hem demostrat que el desenvolupament de la geometria bàsica de la vila és aliè a l'Administració. Aquesta comença a intervenir quan el procés de formació ja és molt avançat i s'assigna la missió de realitzar, o bé controlar, els darrers retocs de la trama gairebé regular originada espontàniament. L'Ajuntament i altres institucions locals, com la Associació Voluntària del Foment de la Vila de Gràcia prenen consciència de la necessitat de continuar inserint "partícules d'ordre" on el procés espontani s'ha manifestat incapaç de crear geometries funcionals.

Des de principi dels 70 fins a l'Annexió, l'any 1897, les connexions concretes a la trama, bé a iniciativa dels particulars, bé a proposta de l'Ajuntament, es van succeir ininterrompudament. Es tracta de petites intervencions "quirúrgiques" que gairebé sempre persegueixen un nexa o una rectificació de línia.

Cal dir que aquesta voluntària temptativa de participació en el disseny de la planta de la ciutat per part de l'Ajuntament es va saldar amb uns resultats ben magres. La major part de les "regularitzacions" que es van dur a terme van néixer de la iniciativa particular amb el control posterior dels tècnics municipals i l'aprovació pertinent de la corporació local.

Les tècniques jurídico-urbanístiques a l'abast de l'Administració per tal de fer realitat les determinacions de caràcter projectual desitjades pel municipi i convenientes per tal de combatre l'entropia dels àmbits més confusos havien evolucionat des de la Instrucció de Posada Herrera (R.O. 19-VII-1859) i la legislació de l'Eixample, de 1864, fins a la Llei d'Expropiació Forçosa de 1879. A desgrat d'això la norma generalment admesa era que en la incorporació de terrenys a la via pública mitjançant alineacions era necessària la indemnització plena dels propietaris afectats. L'any 1875 això era una evidència. En l'ordenació de la peça de sòl de "la Virreina", impulsada per l'ajuntament, aquest va haver de pagar cada un dels pams de vialitat després de vuit anys de difícils negociacions i dels inevitables recursos davant el Governador civil.

(3)

(4)

L'any 1889 les coses continuen si fa no fa de la mateixa manera i la rectificació de línia d'un carrer consolidat només és una línia afegida al plànol que als efectes executius no té significat apreciable. Pel que fa a les obertures, només funcionen si cauen en sòl adobat, és a dir, si la proposta del municipi coincideix amb l'interès urbanitzador del propietari del sòl. Una obertura implica la compra de molt sòl, i l'Ajuntament de Gràcia, no es podia permetre dispendis excessius, segons el que demostra l'expedient municipal que rebutja la compra de sòl per a l'obertura del carrer del Foment.

Els expedients d'obertura o rectificació de línia iniciats a instància dels propietaris afectats s'executaven en un termini que oscil·lava entre 1 i 3 anys. Contràriament, quan es requeria la tramitació via expropiació forçosa, el període fins a l'execució de l'objecte perseguit podia allargar-se fins als 10 anys.

Tot seguit es presenta un ventall d'aquestes operacions puntuals per tal de fer entenedor el seu abast i significat en el procés d'acabament del projecte de la vila.

1. Obertura dels carrers del Sol i de la Virtut en una peça de terra adjacent al Torrent de l'Olla i el carrer de l'Àngel a instància d'Antònia Puig 1873 (fig. 1)

(5)

La figura núm. 1 mostra el projecte que es promou per tal de distribuir en solars la peça de terra de la seva propietat. La promoció cedeix gratuïtament el sòl dels dos carrers de nova secció i les rectificacions al Torrent de l'Olla i carrer de l'Àngel. També anirà a càrrec seu l'enderroc de l'edifici existent i l'esplanació del sòl de les dues vies. El projecte es va aprovar i replantejar el mateix any. Les dues vies que es proposen, segons que explica la memòria,

"...en un tiempo más o menos lejano darán salida a la Plaza del Sol, siguiendo una misma línea con los frentes de la citada plaza".

Tots dos carrers són una prolongació interrompuda dels carrers del Cañón i de la Luna de l'ordenació ja consolidada de la Plaça del Sol. De fet, el projecte se situa en un sector de propietat molt fragmentada i representa l'extensió de l'ordre de la plaça del Sol cap a tramuntana.

2. Obertura d'un carrer entre els de l'Encarnació i el Foment a instància de Miguel Hortal (1878) (fig. 2)

(6)

El projecte es planteja la prolongació interrompuda del carrer Balmes, que connecta directament amb la Plaça Rovira. D'aquesta manera una de les dues directrius principals creades per l'arquitecte Rovira i Trias en l'ordenació de Torrente-Massens i Rabassa, segueix camí cap a la Travessera. Cal parar esment en l'astúcia del promotor en variar la directriu del carrer Balmes per tal de preservar la seva casa i treure el millor rendiment parcel.lari de la finca. L'obertura no s'executarà fins l'any 1890.

3. Prolongació del carrer de la Virtut a instància d'Ambrosio Oliveras i R. Aymerich 1882 (fig. 3)

(7)

Al cap de nou anys de la primera prolongació del carrer de la Virtut, aquests dos propietaris es posen d'acord per tal de continuar estirant aquest carrer fins al de la Pau (67 m). La cessió del sòl vial és gratuïta i no va lligada a cap iniciativa de parcel.lació. És força

curiós comprovar que l'any 1894, el mateix Ajuntament en decidir rectificar el carrer de l'Àngel, afectarà sòl i edificació de R. Aymerich per un valor de 6.060 ptes., quantitat molt important per a l'època.

4. Rectificació parcial de la Travessera de Gràcia a instància de José Oriol 1886 (fig. 4)

L'absència d'un plànol general d'alineacions obliga l'Ajuntament a traçar un línia oficial d'un fragment de la Travessera corresponent a dos edificis amb ignorància de la línia general per tal de poder concedir una llicència d'edificació. No deixa de sobtar que l'any 1886 encara no hi hagi cap línia oficial en cap dels dos vials que conformen l'estructura principal de la vila.

(8)

5. Prolongació dels carrers Topaci i Betlem a instància de Ramona Fàbregas 1887 (fig. 5)

Aquest petit projecte d'ordenació persegueix la definició de 35 parcel·les per a l'establiment d'enfiteutes, i implica l'obertura de dos carrers nous en continuïtat amb els carrers de Betlem i Topazi. L'interès de l'exemple rau en les difícils negociacions amb l'arquitecte Miguel Pascual, per tal d'arribar a una solució congruent amb els interessos del particular i amb els del municipi. El primer projecte, de 1887, completament introvertit, és denegat per l'arquitecte municipal que en el seu informe al·lega:

(9)

"Se prolongan las calles de manera que no atraviesan las manzanas, sino que quedan interceptadas en el centro de la misma; manifiesta que este sistema de urbanización ha dado malos resultados y es contraria a los intereses del Municipio, que debe atender a la conservación, vigilancia y policía de un excesivo número de calles y no es raro ver que se da curso a peticiones para la prolongación de calles, debiendo practicarse expropiaciones que cuestan al Municipio sumas importantes. Además dice que el proyecto no satisface ninguna de las condiciones que exige la Viabilidad, el Ornato público y la higiene: la primera

espresa es porque dos calles que se encuentran formando ángulo, sin cruzarse, deben necesariamente producir entorpecimiento en la circulación; el segundo, porque siendo la mayor parte de los solares de poco fondo, desde la vía pública se ven las fachadas posteriores de las casas, con sus galerías, retretes y objetos que las Ordenanzas municipales no toleran estén a la vista del público, y la tercera porque siendo la manzana que quede después de prolongadas las referidas calles de muy reducidas dimensiones, necesariamente las casas que en ella se construyen deben disponer de poco terreno, no solo para patios y jardines, si que aun para la edificación, proponiendo a V.m. que no se acceda a lo solicitado."

La resposta del mestre d'obres de la promoció barreja amb força enginy contraarguments estrictament geomètrics i econòmics amb d'altres de més volada. Les seves raons són les següents:

"Las calles del Topacio y Belen se efectua con el mismo ancho de estas o sea de siete metros la primera y seis la segunda y que no queda de ningún modo interrumpida la circulación, puesto que tiene entrada por una de las dos calles y salida por la otra. Que no es contrario a los intereses del Municipio, por cuanto si bien debe atender a los servicios públicos, en cambio como en estas calles se construirán casas, éstas pagan su cuota de contribución que cubre con exceso los gastos de dichos servicios públicos, mayormente por cuanto si es por el temor de que se exija indemnización por el terreno que ocuparán dichas prolongaciones de las calles del Topacio y Belen, se compromete la interesada a ceder el terreno de estas dos vías, sin indemnización de ninguna clase. Respecto al ornato público, el terreno que queda edificable se subdividirá en 37 solares de los cuales 3 tienen de fondo una 8m.50 y 34 solares de unos 23 metros fondo, ¿donde estarán emplazados el mayor número de solares de tan poco fondo que cita el precitado dictamen? Aun estos tres

solares de 8m.50 fondo que da ya casi convenidos con los propietarios colindantes para agregarlos a sus propiedades; descontados estos tres solares, los restantes son de 23 metros de fondo o sea 119 palmos proximamente, de los cuales a las edificaciones solo se acostumbra destinar de 12 a 14 metros, quedando para jardín posterior de 10 a 11 metros, es decir, casi la mitad de su fondo. En el Ensanche de Barcelona solo queda una tercera parte de la manzana para patios y jardines y se las considera como cumpliendo todas las buenas condiciones higiénicas, y aun allí las casas tienen mucha mayor altura que las que se edificarán en el terreno que nos ocupa. Respecto al fondo de los solares compárese el ancho de la manzana que se pretende formar que es de 46 metros, con las de entre las calles de Belen y Budallera que es de 42 metros a 44 y la de entre las calles Torrente de la Olla y topacio que tiene el mismo ancho del de la manzana que se proyecta, y se verá no son mezquinas las condiciones de los espresados solares. Respecto a la situación de fachadas posteriores, galerías y retretes que miran a la via pública, no se ofrece este caso en el proyecto que se somete a la aprobación de V.m. por las razones expuestas de poderse edificar casa en cada frente y fachada posterior con sus dependencias en el patio interior; pero aunque así no fuera, nunca en parte alguna se ha impuesto la condición de que las casas deban construirse de modo que la fachada posterior, no sólo no de a la via pública, sino que ni de esta pueda verse. Y que con dar gran fondo a los solares se conseguiria que las casas que formen esquina de las manzanas no se vieran sus fachadas posteriores y dependencias desde la calle, no hay mas que dar un paseo por la población y por el Ensanche de Barcelona y se verán en gran número, sin que afeen en nada el ornato público."

De fet, Miguel Pascual estava carregat de raó en considerar aquesta mena d'obertures interessades un inconvenient a llarg termini ja que

s'hipotecaven opcions futures amb capacitat de regularitzar, a una escala més gran, sectors on la propietat era molt fragmentada. El sector comprés entre les ordenacions de Joaquim Mas i Àgueda Trilla és un exemple clar del laberint inconnex a què pot conduir una agregació imprevisible d'ordenacions d'aquesta mida.

Cal dir que, finalment, l'arquitecte Pascual es va haver d'empassar el projecte després d'exigir la conversió dels passatges privats en carrers, la cessió gratuïta del sòl dels vials, i l'establiment d'unes rasants contradictòries amb les originals. L'aprovació data de 1889 i el Plànol General d'Alineacions ja hi preveu aquesta obertura i la hipotètica prolongació fins al carrer de Sant Salvador. El temps ha donat la raó a Miguel Pascual. Més d'un segle després el carrer de Betlem no connecta amb el de Verdi, ni el del Topazi amb el de Sant Salvador, situació que confirma els presagis de l'arquitecte municipal.

6. Projecte de prolongació del carrer Sant Lluís fins al de Torrijos a instància de la Comissió de Foment de l'Ajuntament de Gràcia, 1892 (fig. 6.1, 6.2 i 6.3)

Aquest projecte de l'Ajuntament és el paradigma d'acció concreta realitzada pel municipi que, amb una gran economia de gestió i pressupost, reporta un gran benefici a la connectivitat general de la trama viària. Un carrer fet de quatre fragments (San Marcos, Àngel, Perla i Sant Lluís) creua gairebé tot el municipi de ponent a llevant amb una longitud total de 1.150 m. i l'única interrupció del trajecte entre el torrent del Vidalet i el carrer Torrijos. Són 66 m., que fan de tap, i que el projecte de M. Pascual desembussa, allargant el carrer de Sant Lluís fins al de la Perla, segons l'amplada del carrer de Sant Lluís, que és de 50 pams (9,70 m.) El projecte és de fàcil realització, ja que només afecta una propietat amb conreus i cap contrucció. La gestió va implicar l'expropiació de 370 m² a un propietari i la de 277 m² a un altre, per les quals es van pagar 4.908 ptes. i 3.667 ptes. respectivament. El procés va ser ràpid i l'any 1895 s'executava l'obra per un import total de 2.799 ptes.

(10)

7. Projecte d'obertura del carrer de Sant Pau entre el carrer de Cervantes i el Torrent del Pecat a instàncies d'un grup de 14 propietaris adjacents i redactat per l'arquitecte municipal, 1879, (fig. 7)

(11)

Es planteja l'obertura del carrer Sant Pau com a prolongació del carrer de Torres. És un projecte d'obertura que implícitament defineix com a illa una sola filera de cases, i consolida les darreres d'aquestes cases com a façana. El projecte que finalment es va aprovar és absurd, ja que parteix per la meitat una vella parcel·lació lineal per tal de generar un nou front edificable als vells propietaris. Al cap de deu anys el carrer encara s'havia d'esplanar, empedrar, i els coberts i pous negres de tres cases no s'havien tocat. D'altra banda, l'obertura no aportava cap millora a la trama.

8. Projecte de Rectificació d'Alineació i rasants del carrer Sèneca a instàncies de l'Ajuntament de Gràcia, 1873, (fig. 8.1 i 8.2)

(12)

Es tracta d'un projecte elemental d'establiment d'alineacions i rasants oficials en un carrer irregular. Des de l'any 1873, es van realitzar plànols d'alineacions a escala 1:300 per a tots aquells carrers que s'havien produït sense projecte d'ordenació unitari. L'aprovació del projecte implicava l'aprovació de la despesa pertinent en concepte de moviment de terres, afermament i rectificació de voreres. El pressupost d'aquesta obra l'any 1873 va ser de 840 ptes.

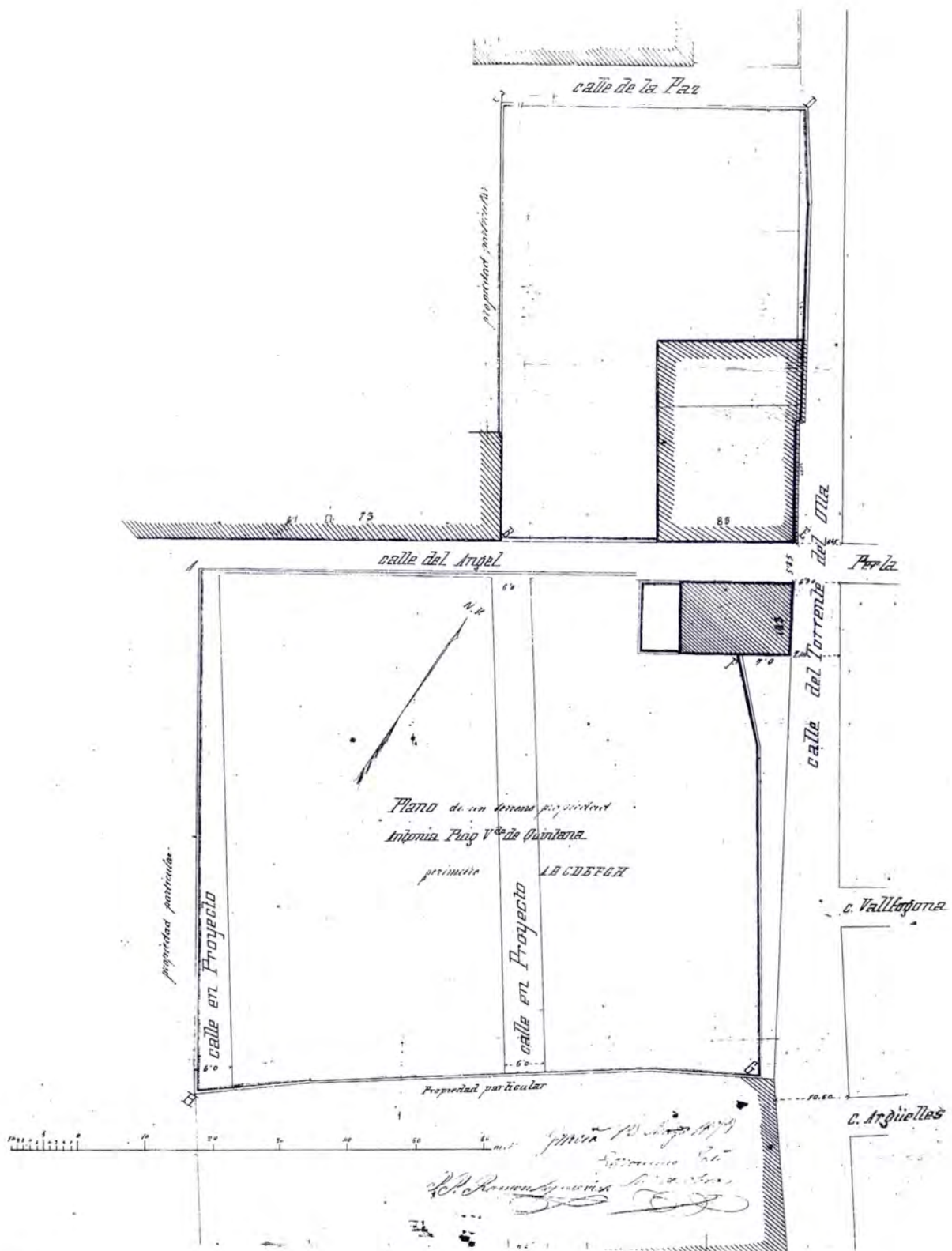
9. El projecte de prolongació del carrer de l'Escorial a instància de l'Ajuntament de Gràcia, 1893, (fig. 9)

(13)

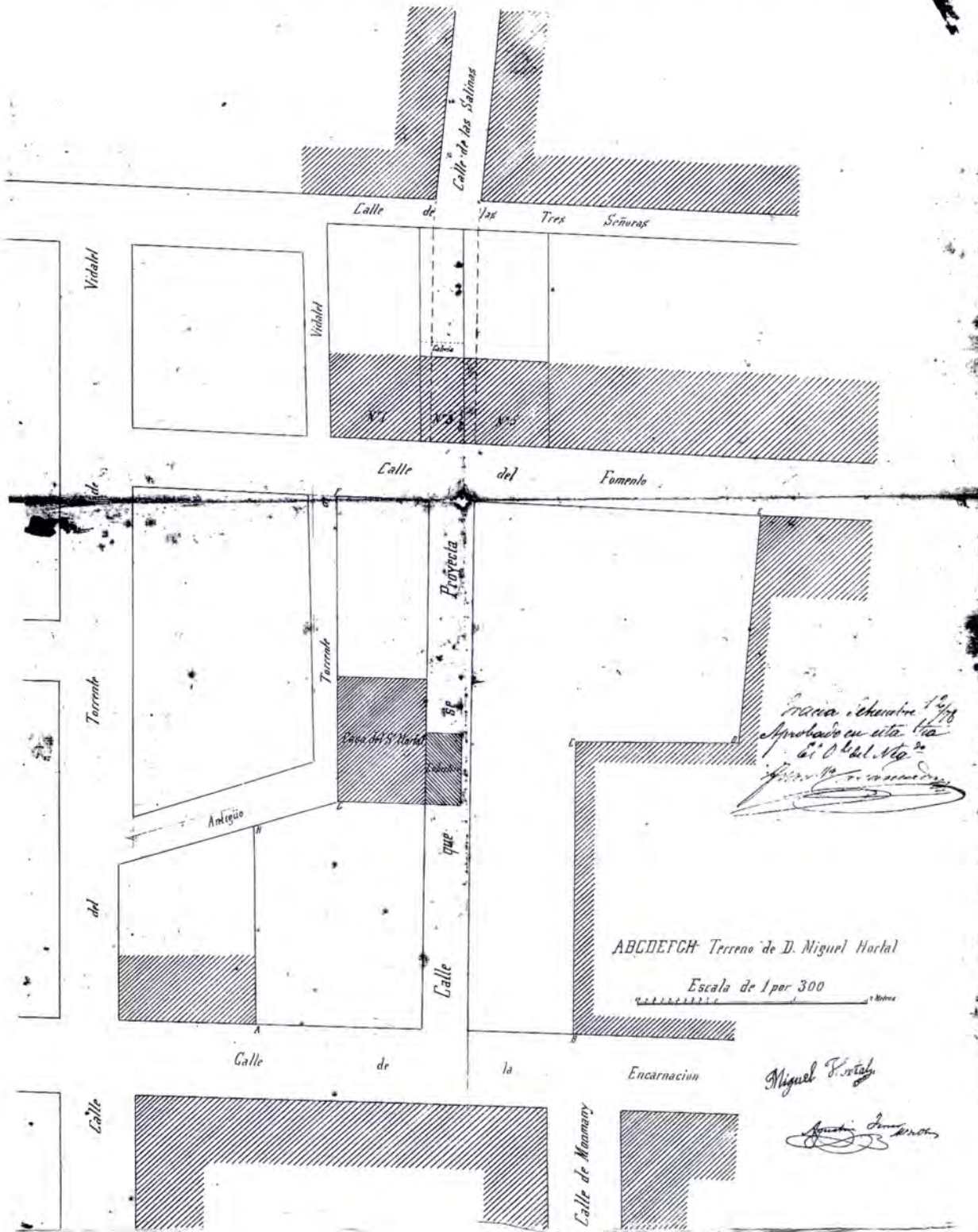
Finalment, em referiré a l'operació d'acabament de la trama viària més important assolida per l'Ajuntament de Gràcia. El carrer de l'Escorial estava obert des del carrer de Molist fins al de la Legalitat, a partir d'aquest punt es connecta amb la resta de la vila pel torrent de Can Compte, una de les rieres més estretes i de pitjor solc de Gràcia.

L'eix del nou tram és el mateix que el de la part alta. La longitud del tram obert és de 395 m., que afegits als existents configuren un carrer recte i ample des de la Travessera fins al barri de la Salut amb 959 m. de longitud. Si exceptuem el carrer Major es tracta del de més continuïtat i amplada en el sentit Migdia-Tramuntana. L'amplada del carrer és de 11,70 m., i a les vores es preveu la plantació d'arbres per primera vegada en una via de la població. La rasant del tram que s'obre oscil·la entre el dos i el cinc per cent. El nou traçat només afectava la finca de Cal Comte, de la qual segregava l'amplada de la via. El projecte es desenvolupa a escala 1:300 amb un plànol complementari de situació a escala 1:2000, present per primera vegada en un document d'aquesta naturalesa. L'objectiu del projecte és donar sortida al barri de la Salut, aïllat entre els contraforts de la serra de Collserola, la manca d'urbanització i, a l'est, la peça de Can Comte. Miguel Pascual, ja apuntava la necessitat d'aquest projecte en el Pla General d'Alineacions de l'any 1889. El projecte es va aprovar l'any 1893, amb un traçat idèntic al suggerit tres anys abans.

Sens dubte, es tracta de l'operació més important realitzada per l'ajuntament el darrer quart de segle pel que fa al disseny de la planta de la ciutat. Amb aquesta acció puntual, realitzada quatre anys abans de l'Annexió podríem dir que s'acaba el disseny del sòl de la vila. Les transformacions posteriors es produiran en l'edificació, que seguirà un procés de densificació anàleg al sofert per la Barcelona vella al segle XVIII.

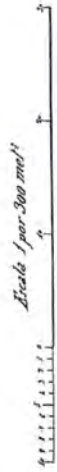
PROYECTO de Apertura de una Calle entre las de la Encarnación y Fomento en Terrenos de D. Miguel Hortal

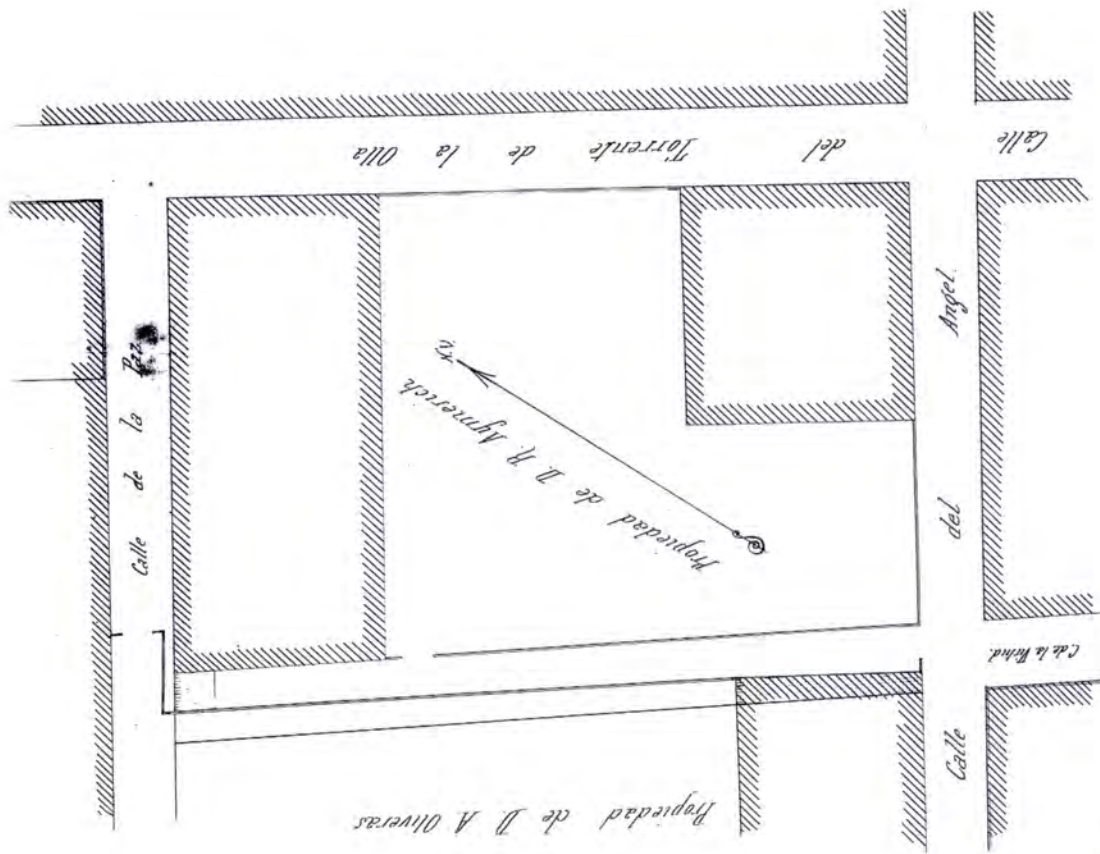
2

PROYECTO
de prolongacion de la calle
de la Virtud hasta la de la
Paz.

Escala 1 por 300 met'

Gracia 8 Febrero de 1882
El Arq.^o Apal.
M. Ponce

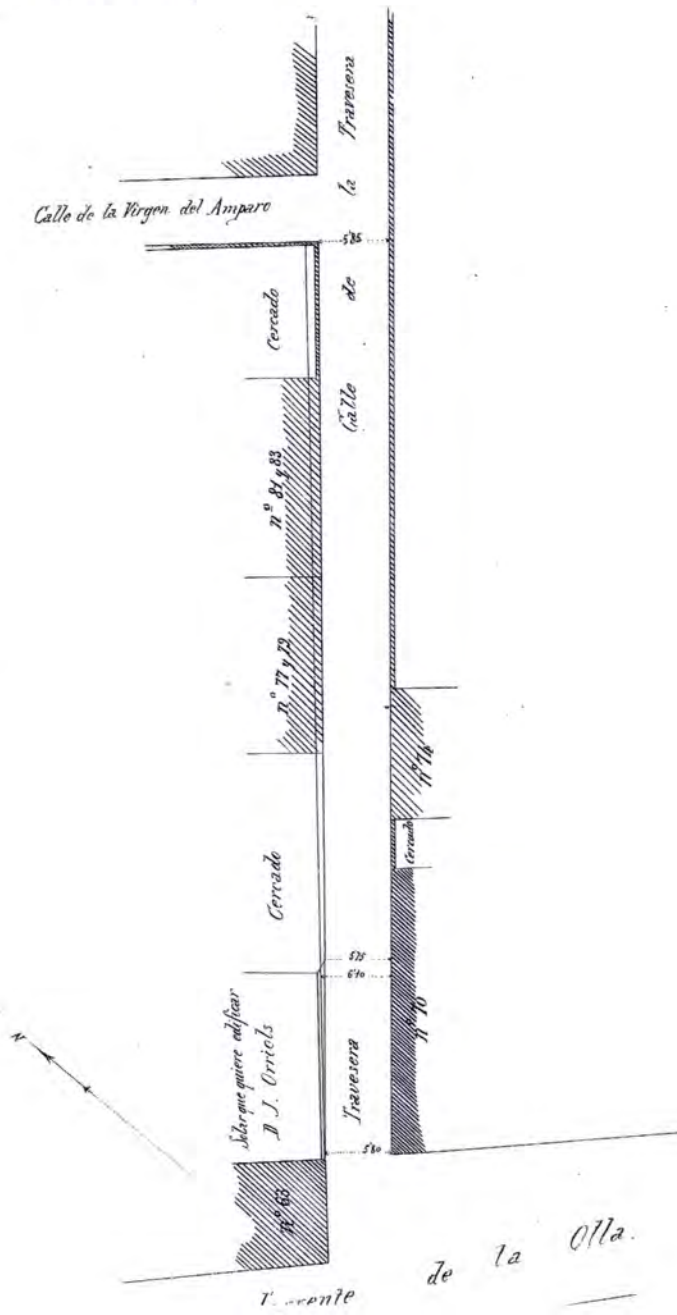

3

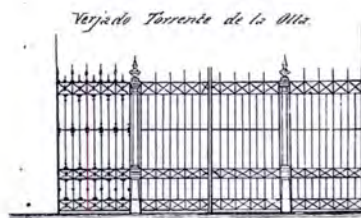
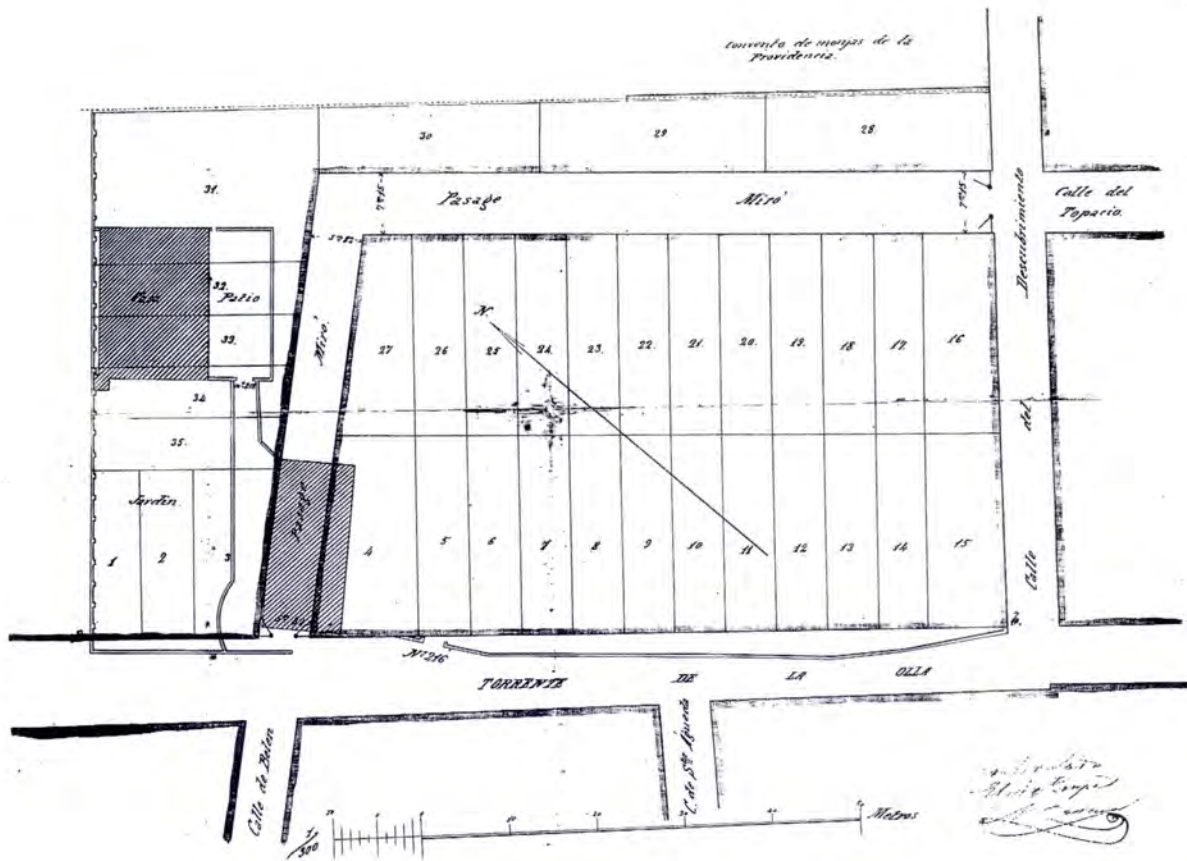

Proyecto

de rectificación parcial de la calle de la Travesera con motivo del señalamiento de línea de las casas que D. José Oriols ha solicitado construir en los números 65 y 67

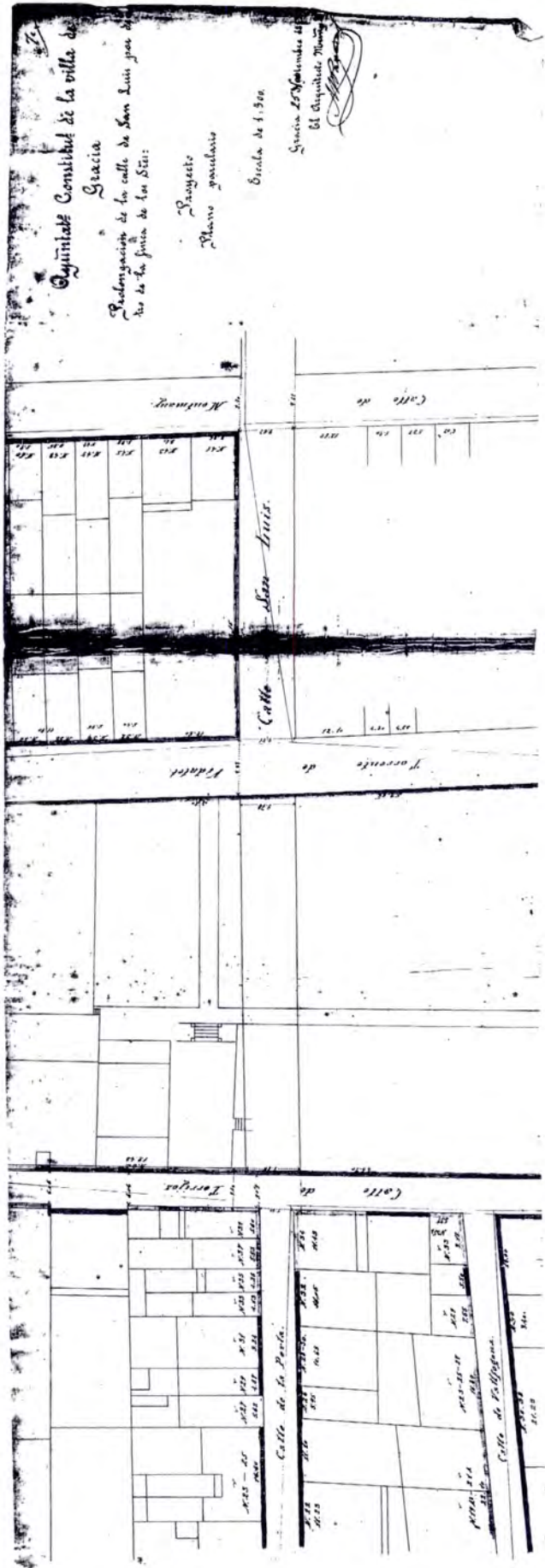
Gracia 15 mayo 1886
El Dip. municipal
[Signature]

Escala 1 por 50 Metros.

Barcelona 14 Noviembre 1862
 El Sr. D. ...
 ...
 ...
 ...
 ...

6.1.

21

Plano geométrico de la porcion de terreno que el Magno Hyuntá expropria a D^o Magin Torres y Ripull para la prolongacion de la calle de San Luis.

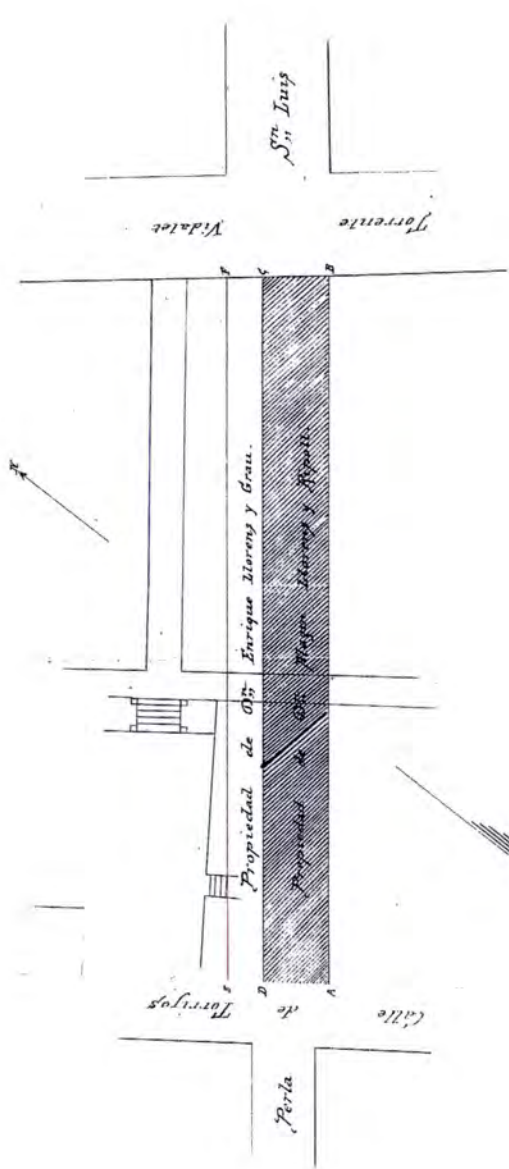
Superficie expropiada N.B.C.D.mbu.310'936 = 9151'061 palmos²

Escala de 1:500

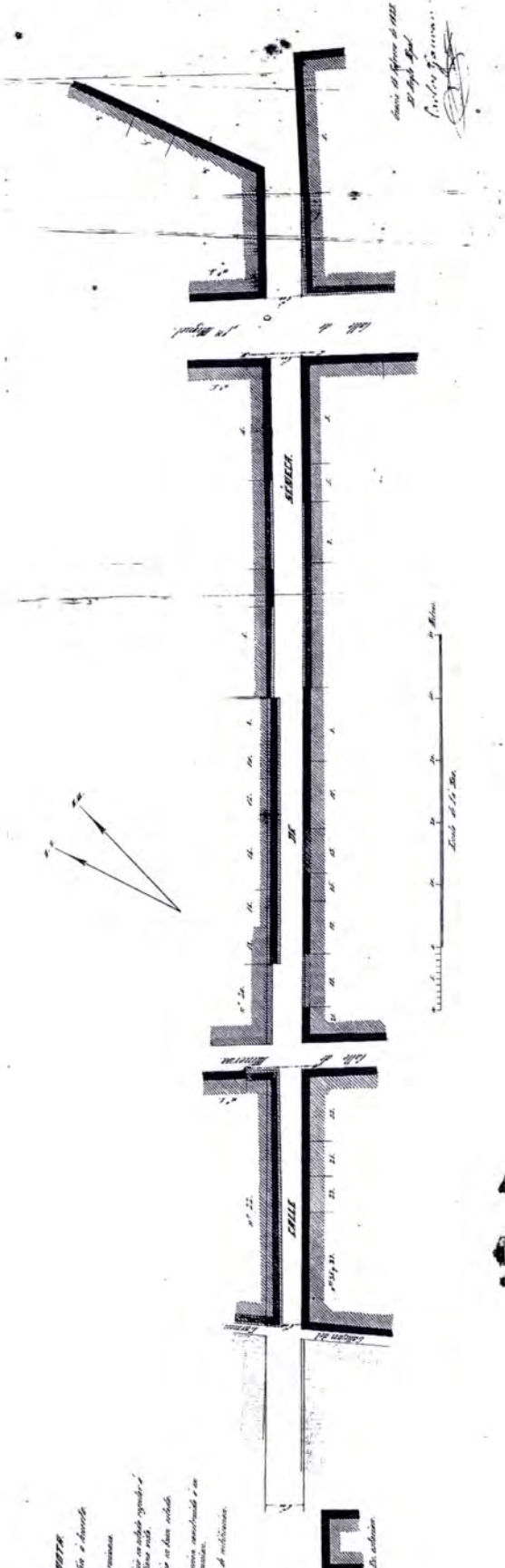
*Gracia 22 Diciembre de 1893
El Abg^o Reynal interino.*

Manuel de la Cruz

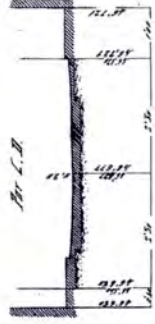
- NOTA**
- 1. *Strada e piazzetta*
  - 2. *Area muraria*
  - 3. *Strada con sottile ripetto e di muratura sottile*
  - 4. *Strada con area sottile*
  - 5. *Area senza sottile ripetto e in muratura*
  - 6. *Area di muratura*

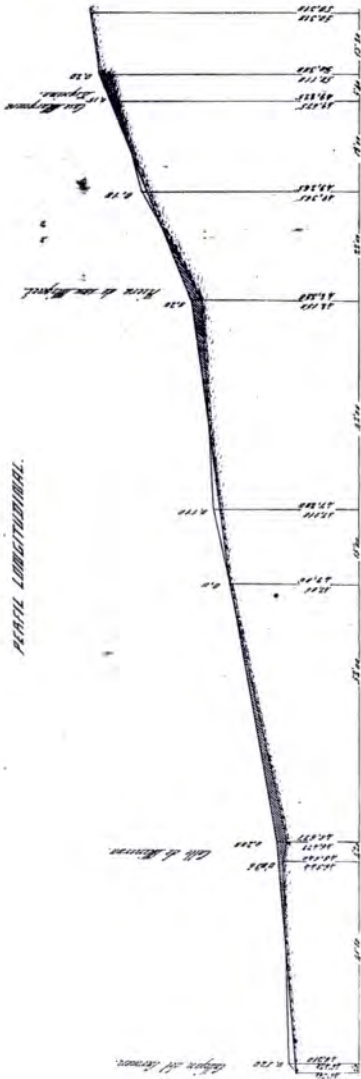
Disegnato da
1898
1898

8.1

PERFILES TRANSVERSIALES.

PERFIL LONGITUDINAL.

Escala 1/1000 de 1/1000
 El Ingeniero
 J. G. G. G.

Escala de 1 por 100 para la elevación
 Escala de 1 por 100 para la anchura y por
 1/100 para la longitud

Nº 2.

PROYECTO de alineación y luz.
 alineación de rasante de la calle de SE.

MECA.

PERFILES.

PLANO
DE
ZONA

Escala de 1 por 2000

Gravado y publicado en 1812

Por el Sr. D. Juan de Dios

9

VI.1.2 Els documents generals: el "Plano Geométrico" de 1873, el Pla General d'Alineacions de l'arquitecte Miquel Pascual (1889) i les Ordenances de 1872

El Plano Geométrico de 1873.

El Plano Geométrico de la Villa de Gracia, de l'any 1873 (fig. 11) respon amb cert retard al que disposaven les "Reales Órdenes de 25 de Julio de 1846", "20 de Febrero de 1848" i la "Instrucción de 19 de Diciembre de 1859" (fig. 10). Per altra banda, l'article 12 de les primeres Ordenances Municipals aprovades un any abans, deien:

"Cuando los fondos municipales lo permitan el Arquitecto municipal levantará el plano geométrico de la población y el de todo el Distrito municipal".

El contingut d'un plànol geomètric és essencialment informatiu però, com reconeix Martín Bassols, es pot considerar que si de l'assenyalament de les alineacions es deriven efectes obligatoris pel que fa a les reculades o avançaments en relació a les alineacions projectades, de fet s'estan fent previsions sobre la capacitat de transformació de certs aspectes de la vialitat i les edificacions en el futur. Consegüentment estem parlant de documents que d'una manera molt elemental anticipen la forma de la ciutat, això és, de documents de planificació. El Plano Geométrico de 1873, no és precisament el millor exemple d'aquesta aptitud complementària. Per damunt de tot, és una radiografia plana de l'estat i l'ocupació del parcel.lari l'any 1873. No suggereix cap transformació de la geometria que ha anat sorgint durant els 70 anys de procés espontani, més aviat la corrobora i la revela d'una manera global. Així doncs, el Plano Geométrico reproduïx punt per punt les irregularitats i línies trencades dels torrents (fig. 12), la traça indecisa de la Travessera, etc. El seu contingut és més una descripció que no una hipòtesi.

Facilita la definició de la línia oficial, que reclamen els articles 8, 10, 11 i 13 de les O.M., a les àrees quasi consolidades, però no

(14)

es compromet en perllongaments o nexes susceptibles d'arriscar un compromís mínim.

L'escala del document és 1:1250, com establia la Real Orden de 25 de Julio de 1846. Cal agrair el grafiat indicatiu de les parcel·les ocupades, que permet continuar l'estudi del procés d'ocupació del sòl entre el Plano General de Rovira i Trias i el posterior de 1889 (veure fig. 12).

Aquest Plano Geométrico considerat unitàriament amb les Ordenances de l'any 1872, ens permet en una interpretació una mica agafada pels cabells parlar del primer complex documental que vetlla pel procés de **transformació** del creixement ja constituït geomètricament sobre el sòl de Gràcia.

- El Plano General de Alineaciones de l'arquitecte Miguel Pascual, 1889

La redacció del Plano General de Alineaciones es produeix 43 anys després de la primera llei que estableix la conveniència de redactar plànols geomètrics per a les poblacions d'una certa importància. Els 20 anys anteriors s'havia verificat al mateix municipi, com hem vist en els diferents exemples de l'epígraf 6.1.1., el caràcter "sagrat" de la propietat del sòl i la falta d'operativitat de les tècniques jurídico-expropiatòries. Ara bé, això no va ser obstacle perquè Miguel Pascual, que exercia d'arquitecte municipal des de finals dels setanta plantegés el primer Plano General de Alineaciones de la vila amb un optimisme deliberadament ingenu (fig. 13)

Però anem a pams. El P.G. és primerament un excel·lent document informatiu de la vila en el moment en què ja s'ha configurat la geometria general d'aquest model de creixement expansiu. Superposa tres nivells d'informació diferents: parcel·lació, vialitat i espai públic, i edificació, representats amb una excel·lent cal·ligrafia que permet d'un sol cop d'ull, percebre la confusa complexitat de Gràcia. L'estratagema de distingir sòl privat i públic amb el ratllat diagonal no és aliena a aquesta imatge global, tan perceptible.

El document a escala 1:5000 que coneixem és una reducció de fulles diverses elaborades a escala 1:1000. D'altra banda, havia desenvolupat molts fragments a escala 1:300. Tot i aquestes

qualitats de caràcter descriptiu, hi ha una lectura molt més suggeridora del Plano General de 1889.

Miguel Pascual no va poder estar-se de completar la figura geomètrica que suggeria el plànol estrictament informatiu que havia elaborat amb tanta cura. Així doncs, va acarar el document descriptiu, i va definir a tort i a dret tota una sistemàtica de nexes i rectificacions, que si s'hagués executat íntegrament hauria dissimulat amb eficàcia l'origen fragmentari de la vila.

Amb aquesta acció projectual unitària pretenia sotmetre definitivament el caràcter equívoc de la trama viària, quasi regular. L'arquitecte es planteja l'acte projectual a una escala substancialment diferent de l'originària d'aquesta forma de creixement. I encara que es planteja el projecte com un conjunt d'actuacions diferents i disperses sobre tota la vila, de fet totes elles es representen de forma simultània en un sol document que les organitza unitàriament.

El títol mateix del document al·ludeix amb exactitud a l'escala de concepció d'un projecte que podríem qualificar d'"utopia raonable". Del cos de determinacions projectuals del Plano General, en podem distingir tres classes diferents (fig. 14):

1. **La rectificació d'alineacions**
2. **L'obertura de carrers i la prolongació de vies existents**
3. **L'ordenació regular de peces de sòl, sense projecte**

Del grup primer, en podem identificar les següents:

- Realineació-eixamplament del Torrent de l'Olla
- Realineació-eixamplament de la Travessera; la nova línia n'afecta principalment la banda baixa
- Realineació del carrer de Sant Joaquim
- Realineació dels carrers de les Tres Senyores i del carrer de la Fruita
- Realineació-eixamplament del carrer del Perill, etc...
(tram Venis-Torrent de l'Olla, etc).

En proposar-se aquestes rectificacions de línia en carrers ja consolidats van ser molt poc efectives. A la Travessera podem veure edificis reculats segons diferents línies oficials que s'han anat aculant al llarg del nostre segle. Potser la part baixa del Torrent de l'Olla és on es va mostrar una mica més efectiu aquest ineficaç instrument de regulació.

El programa d'obertures que minuciosament distribueix l'arquitecte Pascual per tota la trama ha de ser entès com un sistema de costures, previstes sobretot en els límits de les grans peces ordenades, per tal d'augmentar la connectivitat en els dos sentits principals de la trama virtual referida. L'execució de moltes de les seves accions puntuals recollides per la vigent planificació del barri de Gràcia, encara està per fer.

De la varietat dispersa d'obertures, en seleccionem algunes de les més interessants:

- L'obertura del carrer Sant Pere Màrtir fins al carrer Bonavista
- L'obertura del carrer Providència a llevant de la Plaça Rovira
- L'obertura dels carrers Martí, Sant Salvador i Legalitat
- L'obertura del carrer de les Gràcies
- L'obertura del carrer de l'Àngel fins al carrer Major
- La connexió del carrer de Badia amb el carrer del Sol
- L'obertura del carrer de La Granada
- L'obertura del carrer de L'Escorial, etc.

El Plan General no va deixar cap racó sense regularitzar la geometria del conjunt. Amb aquest esperit fins i tot va afrontar les peces grans que preservaven el seu estat inicial i s'havien resistit fins llavors a la metamorfosi. La Fontana, Can Comte i la peça de Francesc Puigmartí contigua a la Travessera, van ser disposades sobre el plànol segons retícules que eliminaven aquells taps que n'obstruïen la cohesió ideal.

De la temptativa de l'arquitecte Pascual, en resulta el que podríem denominar Pla de Reforma o, amb més propietat, Pla d'Acabament. És un instrument que es planteja com un sistema

(15)

d'intervencions puntuals a fi i efecte de corregir les insuficiències revelades pel procés espontani, procediment que no està gaire lluny de certes tècniques actuals, plantejades com un complex d'operacions localitzades sobre la ciutat consolidada.

No es pot negar la racionalitat globalista de la teràpia que proposa el Plan General de Alineaciones (sobretot si s'en consideren els aspectes funcionals i circulatoris), però també revela un principi de desconfiança en l'aptitud per a la reestructuració espontània dels fenòmens de desenvolupament urbà.

A desgrat de la seva intel·ligència i subtileza, l'estat actual d'aquella proposta ens permet constatar una vegada més que el temps és la creu del plantejament.

Només s'han executat mitja dotzena d'aquelles raonables hipòtesis; l'obertura del carrer de l'Escorial va ser l'èxit principal d'una collita força magra.

Les ordenances de 1872

Les ordenances municipals de l'any 1872 són, de segur, el document més general que afecta la vila de Gràcia. Es tracta d'un bloc normatiu heterogeni que persegueix entre altres objectius la codificació de totes les accions relatives al procés de formació i construcció de la ciutat. Fins aquell moment la reglamentació d'aquestes activitats era cosa del Bando General de Buen Gobierno de la Villa de Gracia de 1851, un codi arcaic i simple, que recull bona part de les disposicions del Ban de Barcelona de 1839 tot i que accentua el rigor normatiu pel que fa al control de la imatge dels edificis.

El codi coincideix amb l'anterior en fer del control del procés edificatori el seu objectiu primordial. No obstant això, els capítols II, III i IV, fan referència exclusiva a aspectes de forma urbana general. D'acord amb la Reial Ordre del 10 de Juny de 1854, estableix una jerarquia de carrers segons la seva amplada i en els capítols 14 i 19 estableix:

"En el casco de la población se podrán formar barrios de modo que las vías públicas, esto es, plazas, paseos, calles

(16)

o pasajes estén en cuanto sea posible en armonía con las antiguas de la misma, procurando que conserven sus ejes la prolongación de las antiguas."

"En toda nueva barriada que se forme se construirá plaza o plazas según la importancia que aquella tenga respecto del nº de calles que se construyan y por la superficie de terreno que se urbanice."

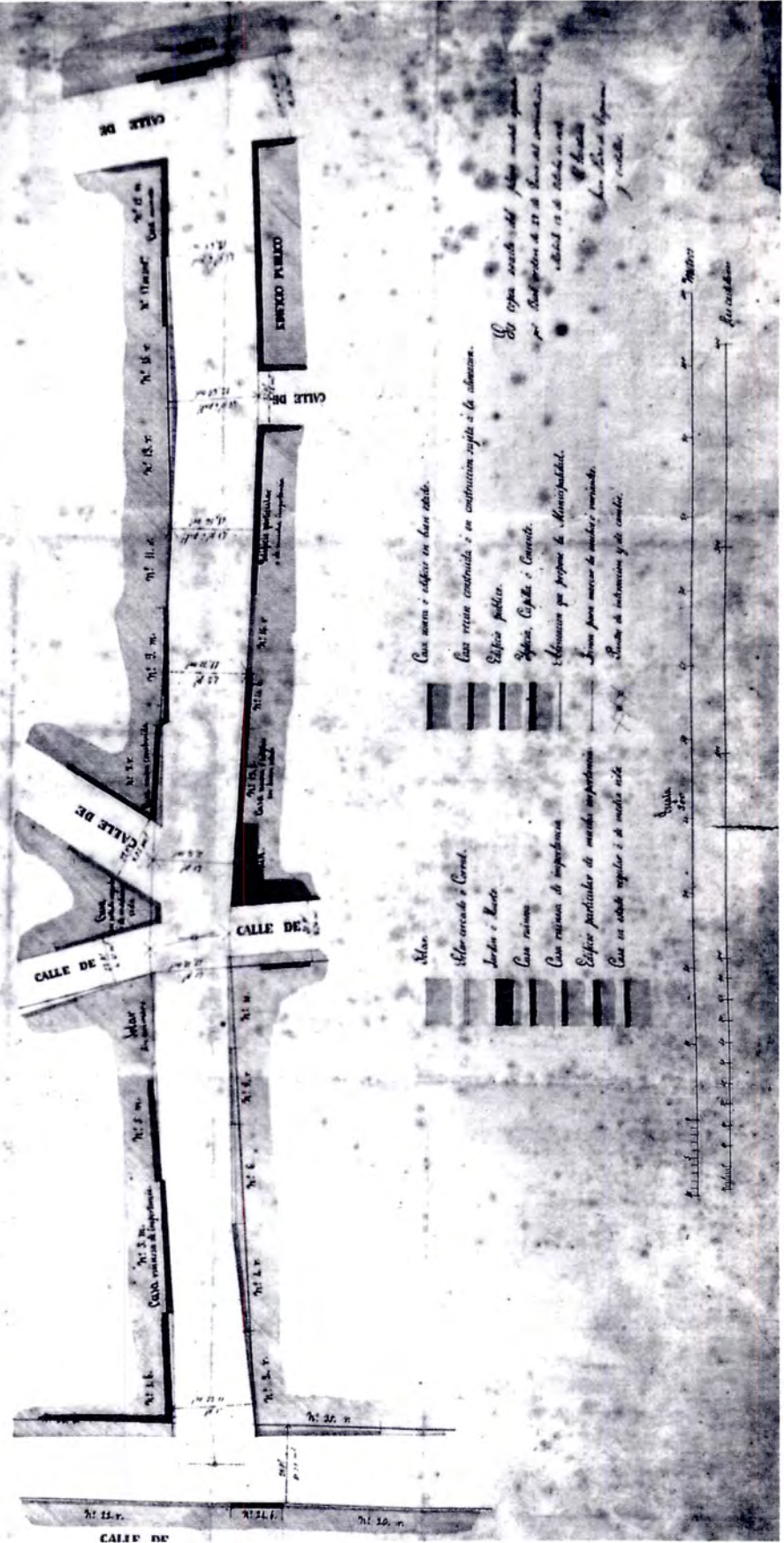
Determinacions que arriben a misses dites i que només codifiquen el procediment espontani de mig segle abans. Pel que fa al control del procés edificatori, cal referir-se a la nova relació altura de l'edificació-amplada de carrer, més generosa que no la que regirà la Barcelona vella fins a 1890, i també a la meticulosa definició de requisits previs per a l'establiment d'instal·lacions de caràcter industrial. L'exclusió de bon nombre d'indústries pel seu caràcter perillós confirma implícitament la condició residencial de la vila. No és objecte d'aquest estudi verificar l'èxit d'aquesta normativa pel que fa al control del procés edificatori. Ara bé, si la regla del nou d'unes ordenances és la realitat material que van produir, i també l'encert en la selecció dels elements susceptibles de ser controlats, haurem de convenir la seva adequació al procés de transformació dels edificis de Gràcia fins a l'any 1932, que hi va aparèixer un nou codi.

(17)

MODELO

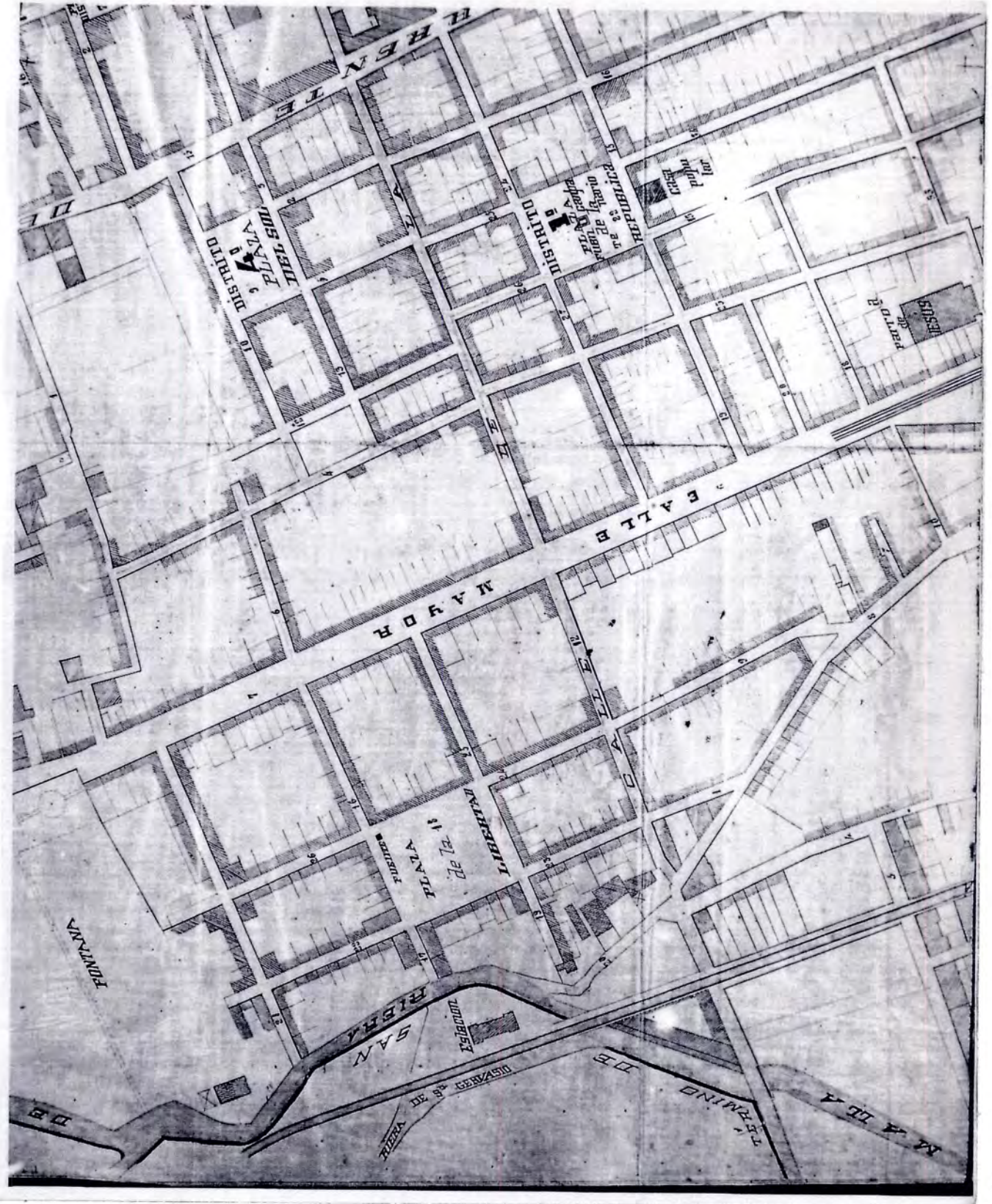
a que deben sujetarse los planos que se remitan
AL GOBIERNO DE S. M.
 en consulta de alineaciones de Calles y Plazas.

CALLE DE

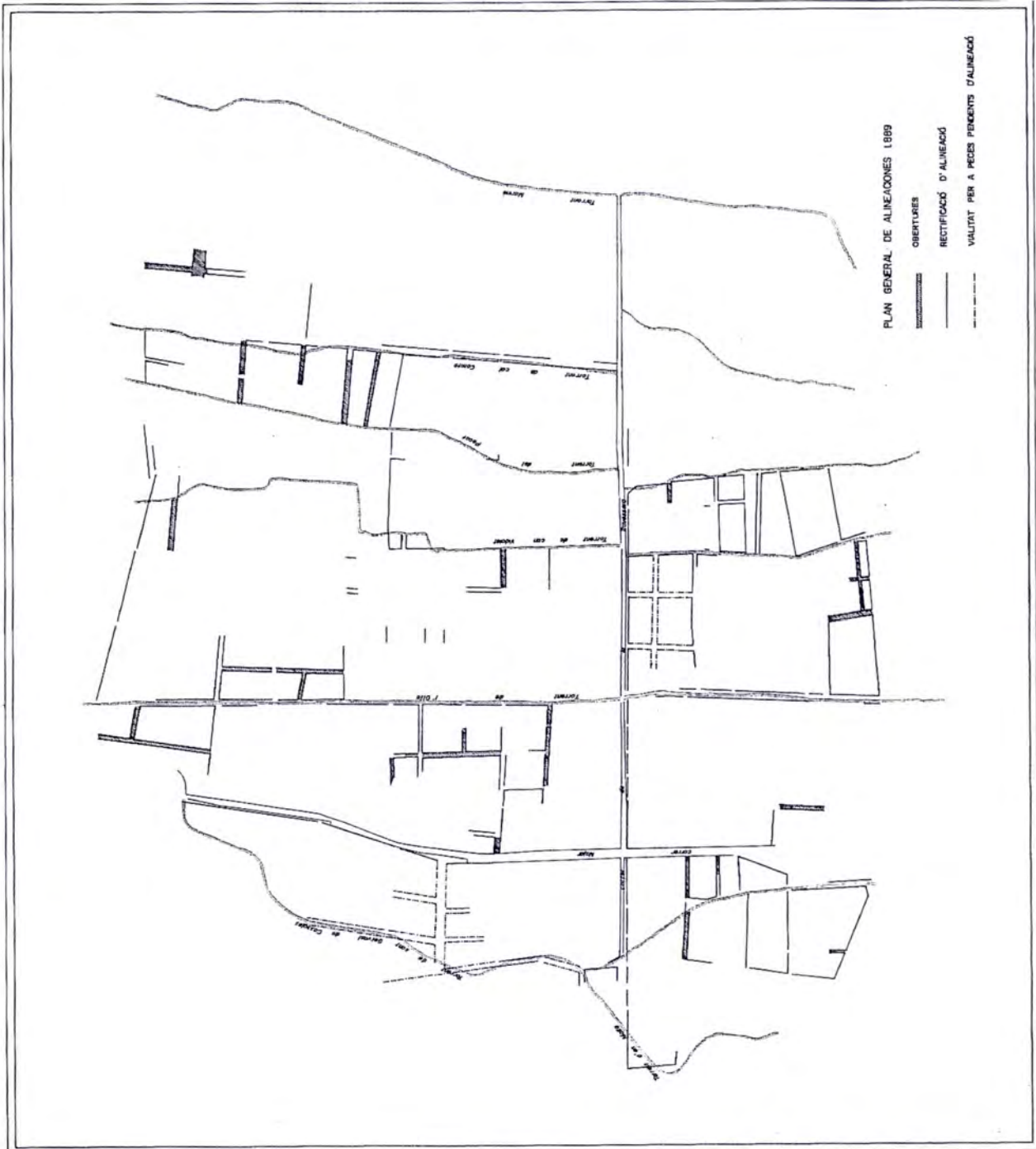

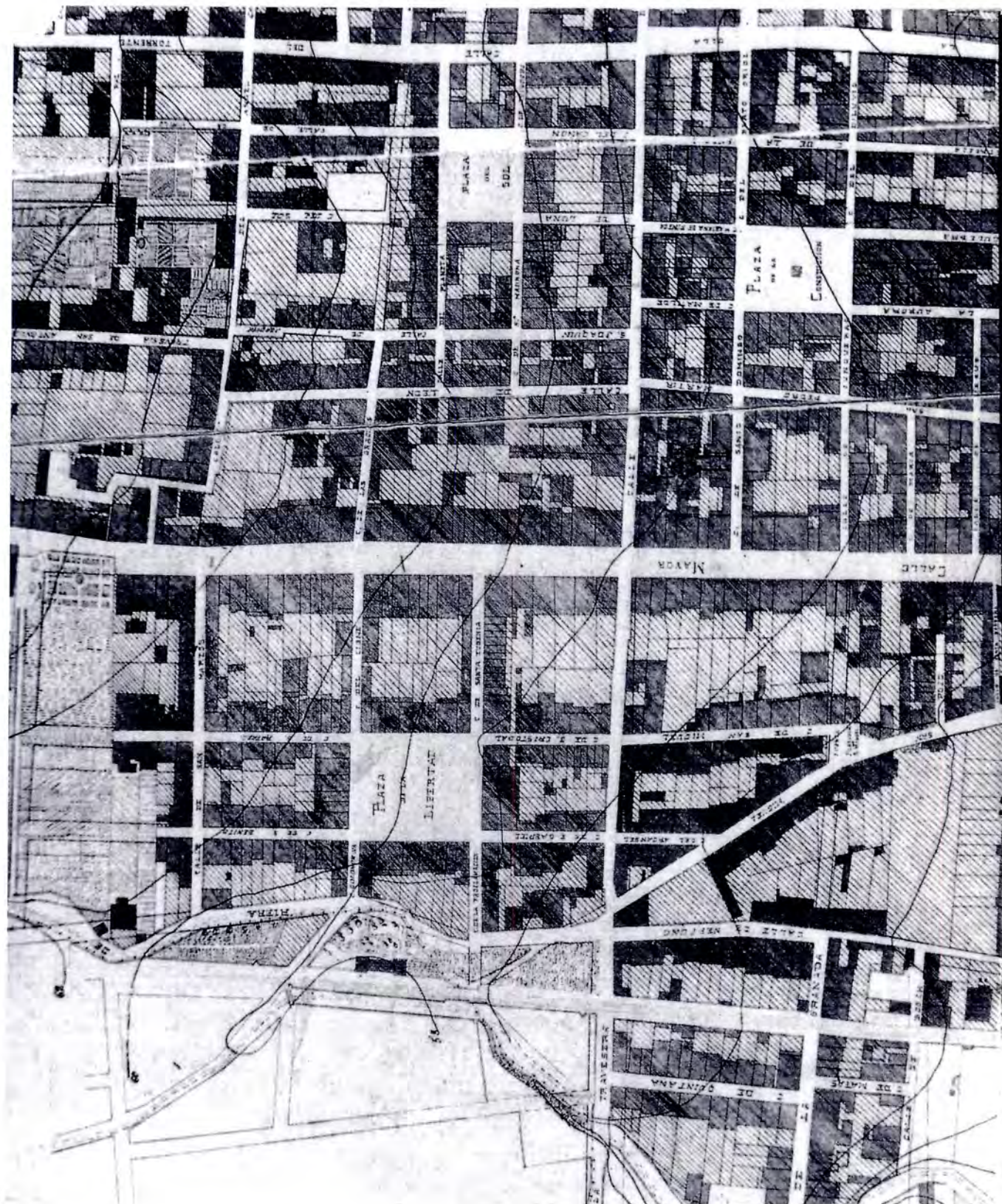

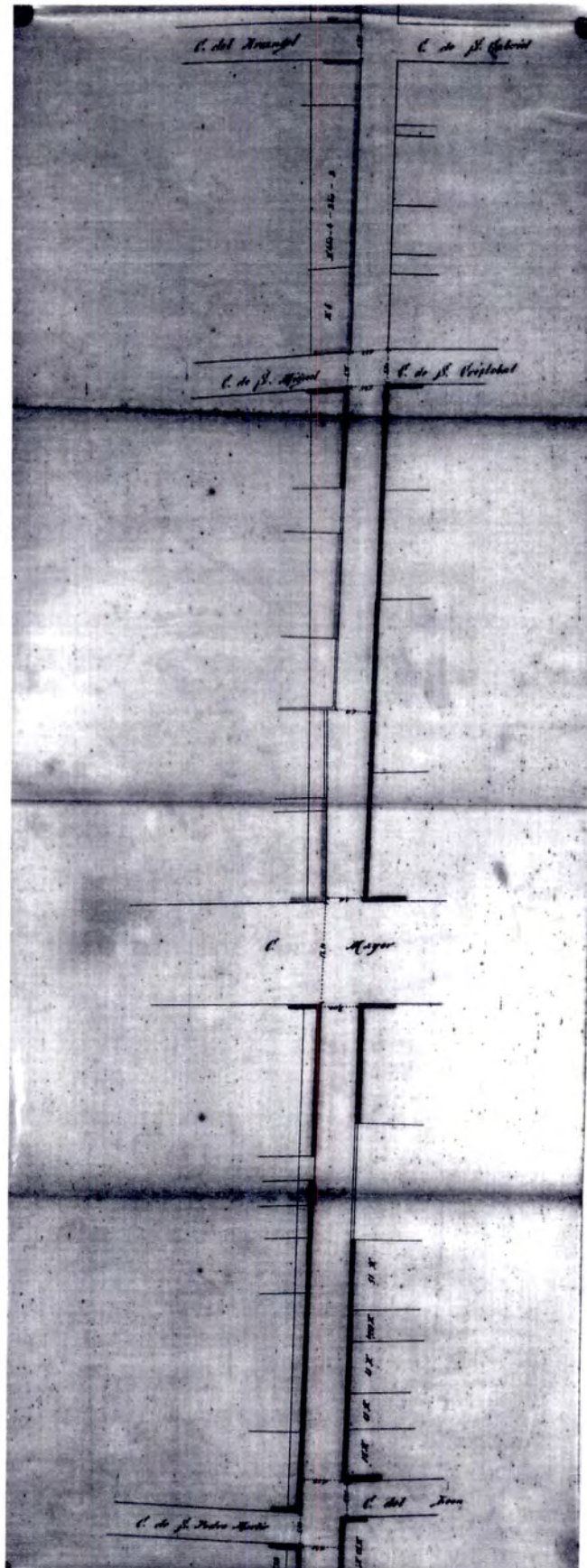

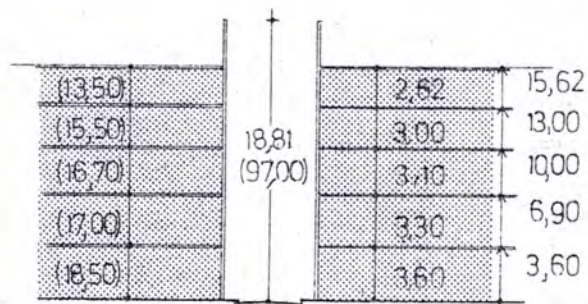

14

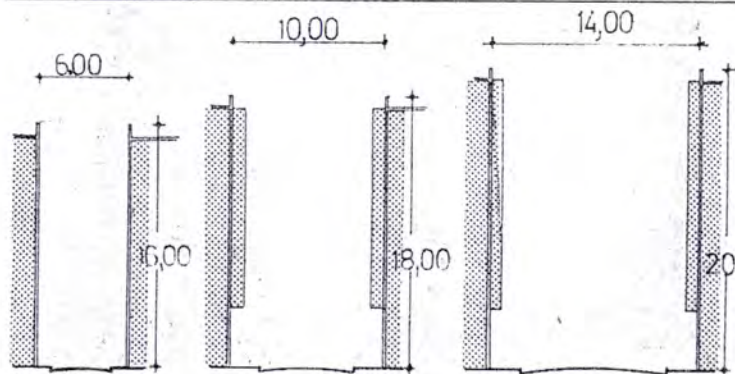

1851

1872

17

VI.2 LA CONSTRUCCIÓ DELS CARRERS I ELS SERVEIS URBANS

Fins ben avançat el segle XIX un projecte d'ordenació de sòl era un document directament executiu i alhora una representació sintètica d'una certa idea de ciutat (d'una teoria). El procés de construcció urbana, pel que feia a l'espai públic, es reduïa en totes les grans ordenacions a les operacions següents:

1. Esplanació segons les dades dels perfils que s'adjuntaven al projecte d'ordenació.
2. Afermament de la calçada amb pedra matxucada (20 cm. entre capes) sobre una capa de sorra i pas d'un corró de 1.500 kg.
3. Col.locació de les vorades, en els millors casos de pedra dura de Montjuïc, en peces de 0,20 x 0,30 x 1,20 m.

De vegades s'empedraven les voreres. A poc a poc, la pedra matxucada era substituïda per empedrats. El 1890, podem constatar en diversos expedients signats per M. Pascual que encara hi ha molt pocs carrers empedrats.

En les obertures de carrers bona part del pressupost se n'anava en la construcció de les tanques laterals de les propietats afectades.

Una de les accions més aparents de l'Ajuntament pel que fa a la millora de l'espai públic es va produir l'any 1890: el projecte d'urbanització i pavimentació simultani és de cinc places -Rovira, del Nord, Diamant, Joanich i del Sòl (fig. 18). En els quatre primers casos, el projecte es redueix a definir el centre de la plaça amb una vorada i la disposició perimetral de l'arbrat. El paviment es completa amb una capa de morter de calç apagada i sorra de gruixuda afermada amb un corró petit. La plaça del Sol va rebre un tracte especial i es va pavimentar amb pedra artificial feta allà mateix segons el dibuix que s'indica en el projecte. En el centre es va col.locar una marquesina de caràcter decoratiu. La inversió global va ser de 15.418 ptes., 5.846 de les quals van anar a parar a la Plaça del Sòl.

(18)

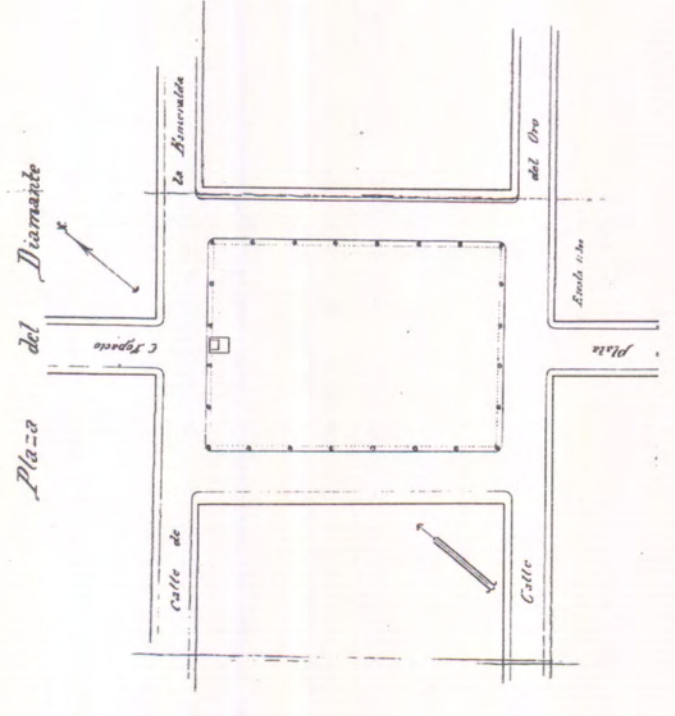
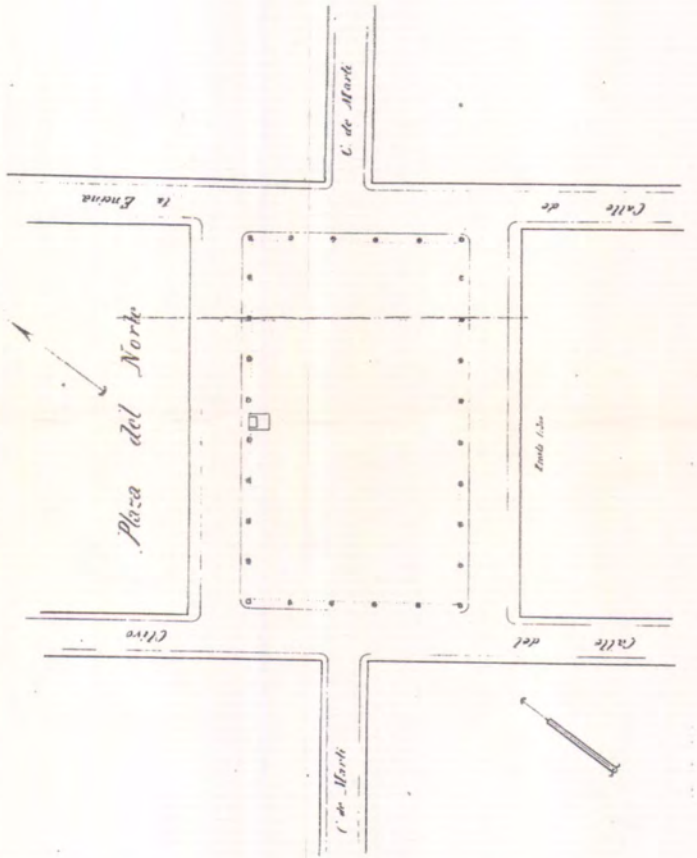
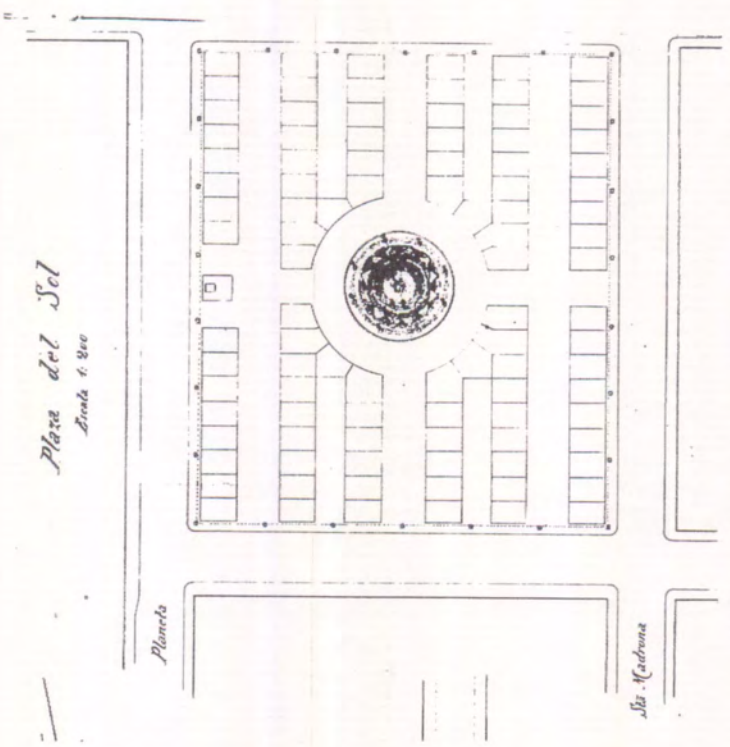
(19)

Fins al darrer quart de segle les aigües brutes anaven a parar a pous negres situats a la part interior de la parcel·la. Aquest fet provocava que de tant en tant es filtressin en els pous d'aigua de boca amb el consegüent risc de contaminació. L'any 1871, Antoni Fargas, amb casa al carrer Major, va presentar a l'Ajuntament per primera vegada una sol·licitud amb un projecte de pou negre (fig. 19) que s'abocava al carrer Major, a tres metres de profunditat. Aquest sistema va ser autoritzat provisionalment i va servir de model durant deu anys, fins que es construí la xarxa de clavegueram. L'any 1892, gran part d'aquesta xarxa, executada segons el projecte de final dels 70, ja està a punt. La figura núm. 20 presenta la xarxa de clavegueram complerta poc després de l'annexió.

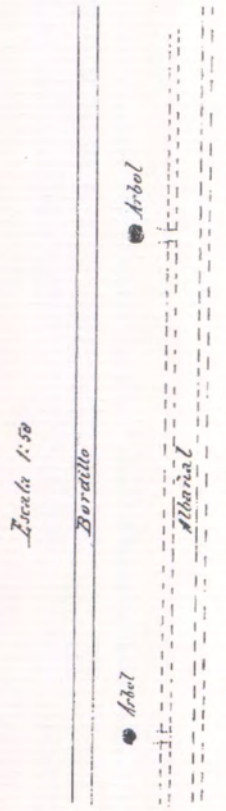
La distribució d'aigua potable és una qüestió entre particulars, el gràfic núm. 21 ens mostra la típica barraqueta de repartidor d'aigües en una barraqueta de repartidor d'aigua en una bocamina de Can Mallorca. Es tractava d'un servei privat compartit entre diversos usuaris que gaudien de tantes plomes com estipulava l'escriptura corresponent. Bona part de les cases tenien pou a la part interior de la parcel·la.

El Plànol General de distribució de la Compañía de Aguas de Barcelona revela que l'any 1873 tota la part consolidada de la vila té servei d'aigua corrent. Sobta comprovar que el servei es consolida abans a Gràcia que no pas a la Barcelona vella (fig. 22). El dipòsit de Sant Martí de Provençals, i la trama quasi regular de la vila van facilitar segurament la implantació ràpida d'aquest servei. També convenia a la seva implantació la peculiar pavimentació de les voreres, que deixava sense empedrar una franja estreta per a la disposició de les potencials infraestructures. La trama regular permet de fet l'ampliació continuada i sistemàtica del servei segons el ritme de creixement. El primer servei urbà modern que es va executar va ser la substitució de l'enllumenat d'oli per l'enllumenat de gas per part de la Companyia Propagadora del Gas. L'any 1852, és a dir, un any abans que el mateix passeig de Gràcia, s'inaugurà aquesta instal·lació a gairebé tots els carrers principals de la vila.

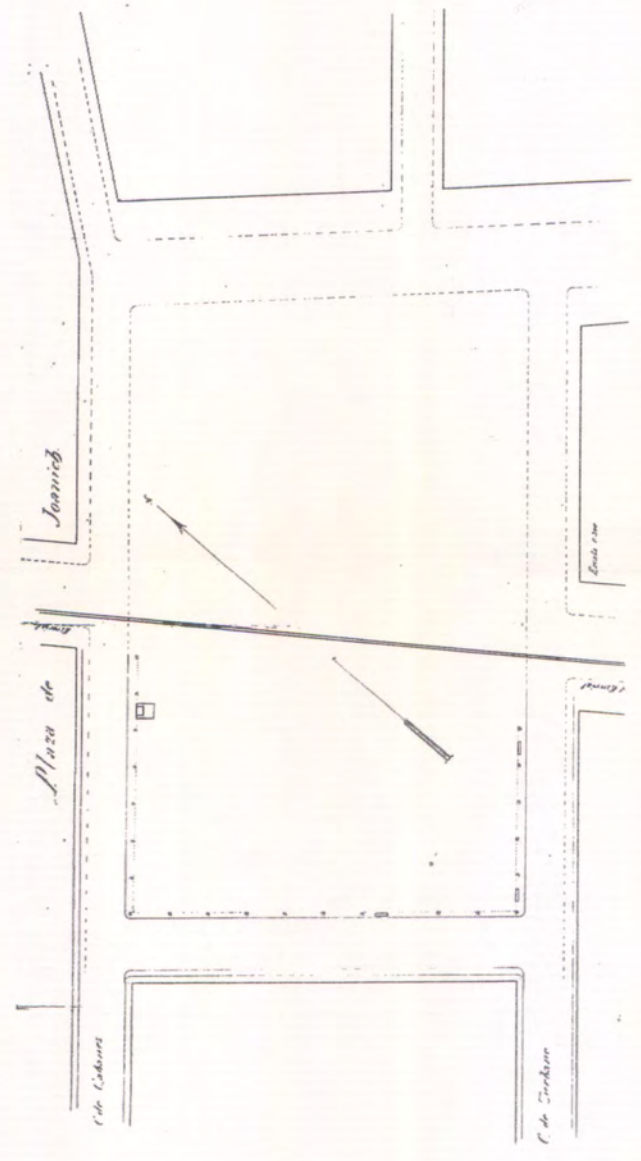
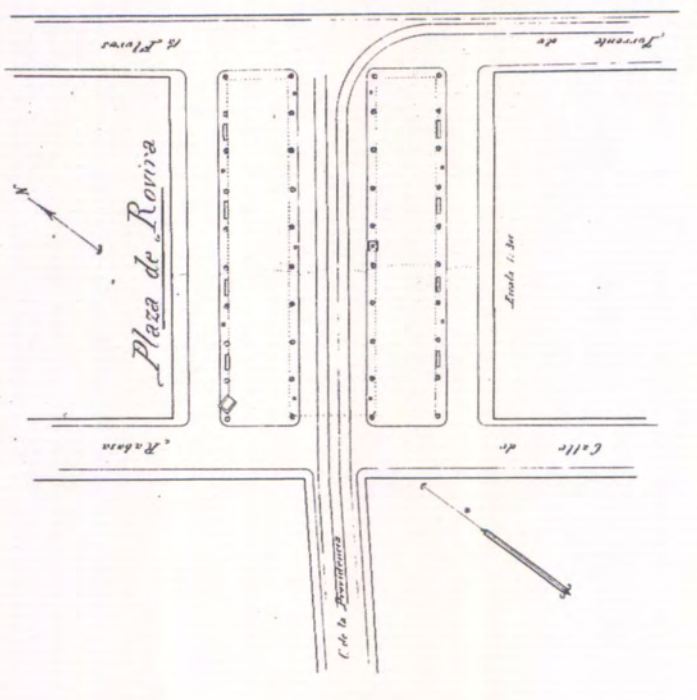
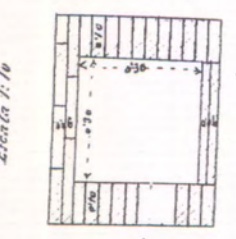
(20)

Disposicion del albañal para el mercado de los árboles

Seccion del albañal

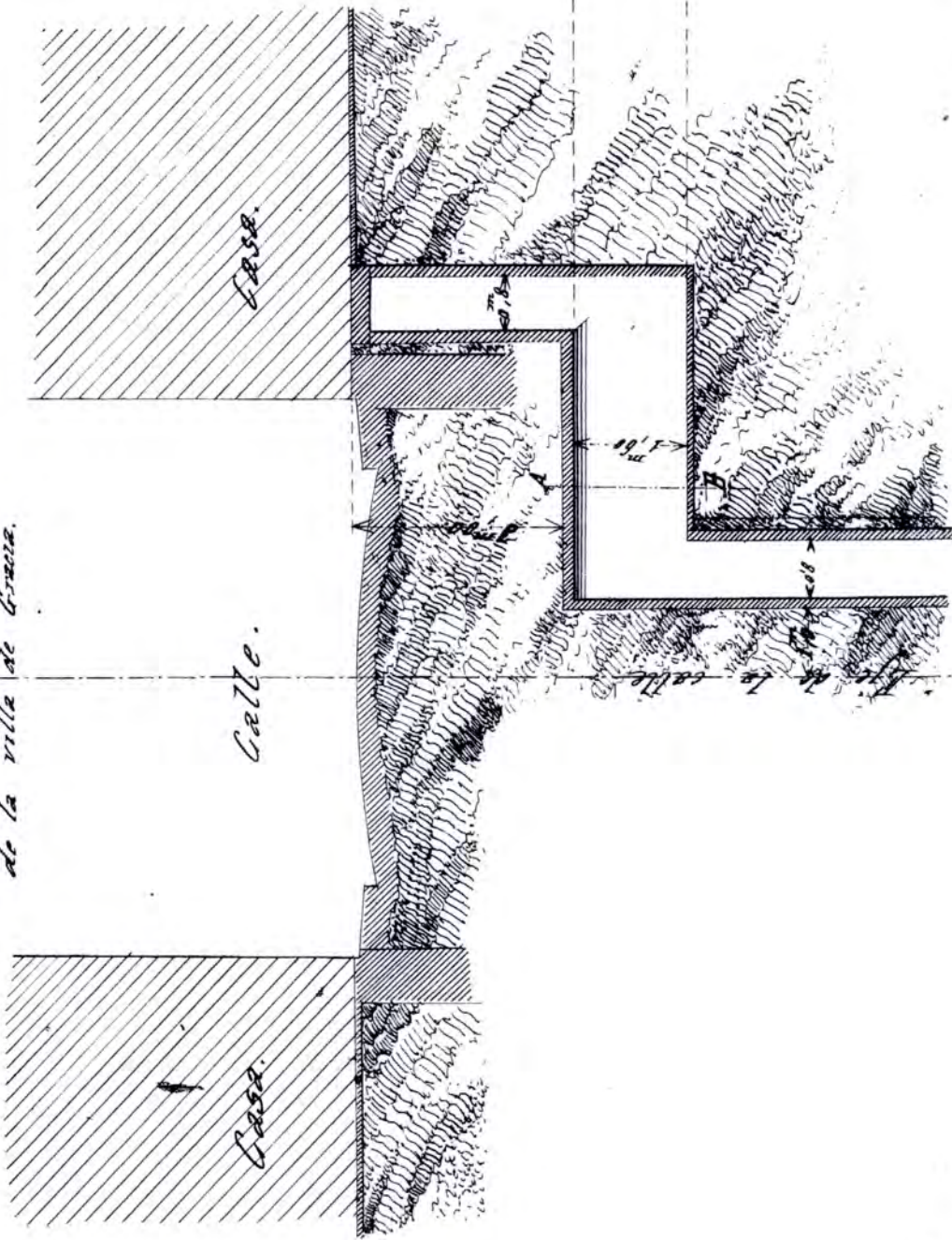

A poc a poc, la construcció dels serveis urbans, va anar guanyant protagonisme en el procés de formació de la ciutat. D'aquests serveis, la distribució d'aigua i l'enllumenat de gas van ser explotats per societats inversores que destinaven diners a la seva "fabricació" i manteniment de la mateixa manera que F. Puigmartí o J. Vilaregut ho feien en les seves instal·lacions tèxtils. L'Administració local es va haver de fer responsable de la construcció de la xarxa de clavegueram al darrer quart de segle. Podem concloure, doncs, que l'episodi corresponent a l'execució material dels serveis es va realitzar després de l'operació inicial i definitiva del disseny del sòl, i que aquesta acció final urbanitzadora es va dur a terme sense conflicte amb el projecte de sòl al llarg de 25 anys. La iniciativa en aquesta darrera etapa la van compartir l'Ajuntament i les primeres societats inversores en "fabricació" de serveis nascudes a la segona meitat del segle XIX. Per a algunes d'aquestes societats inversores (la Compañía de Aguas de Barcelona), Gràcia va ser un primer assaig i una bona empena inicial per a un desenvolupament posterior en la construcció de l'Eixample.

MODELO DE PUZO DE AGUAS SUCIAS PARA CASAS PART^{das}

de la villa de Gracia.

Escala de 1 por 100

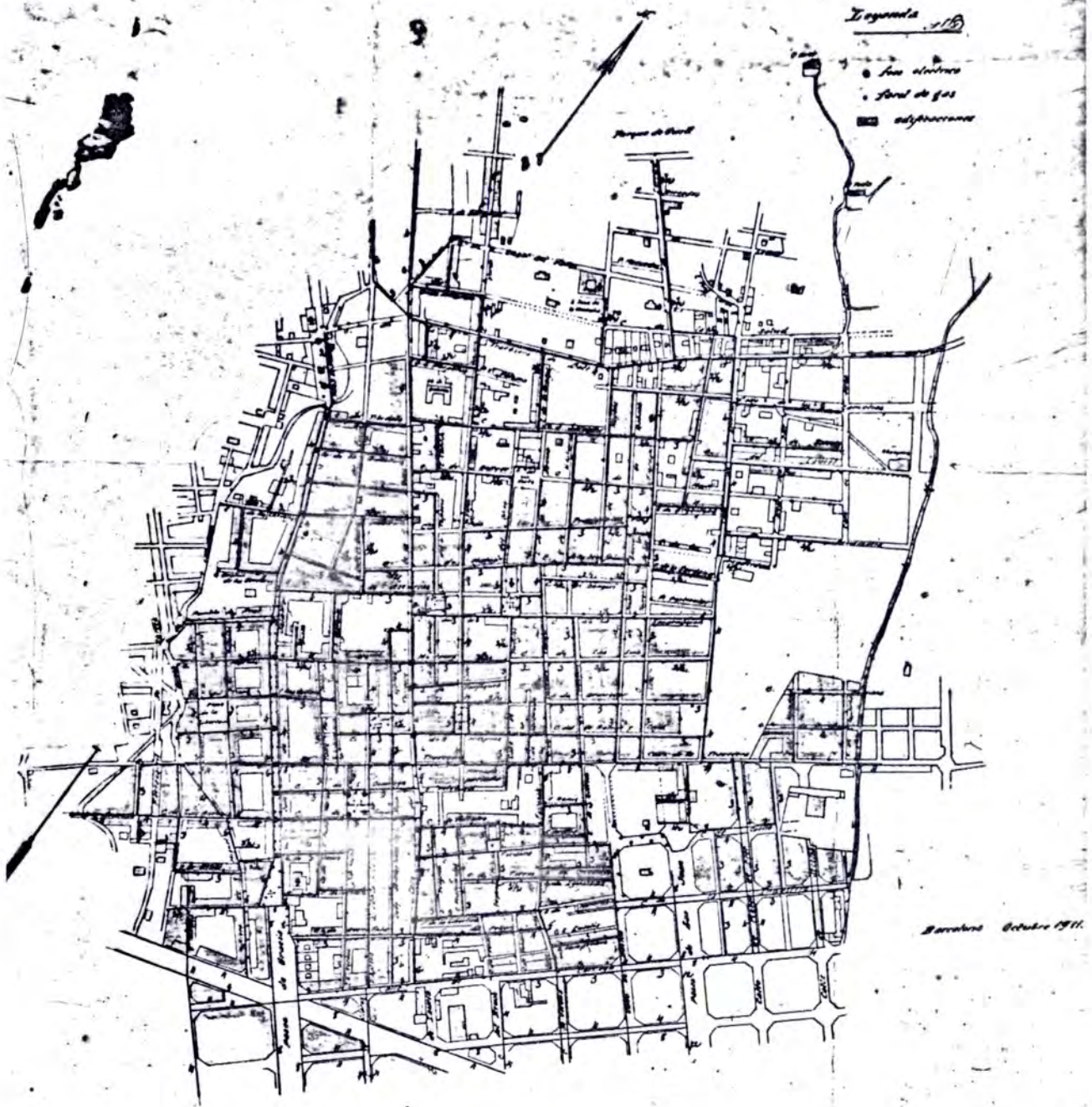
Seccion vertical AB

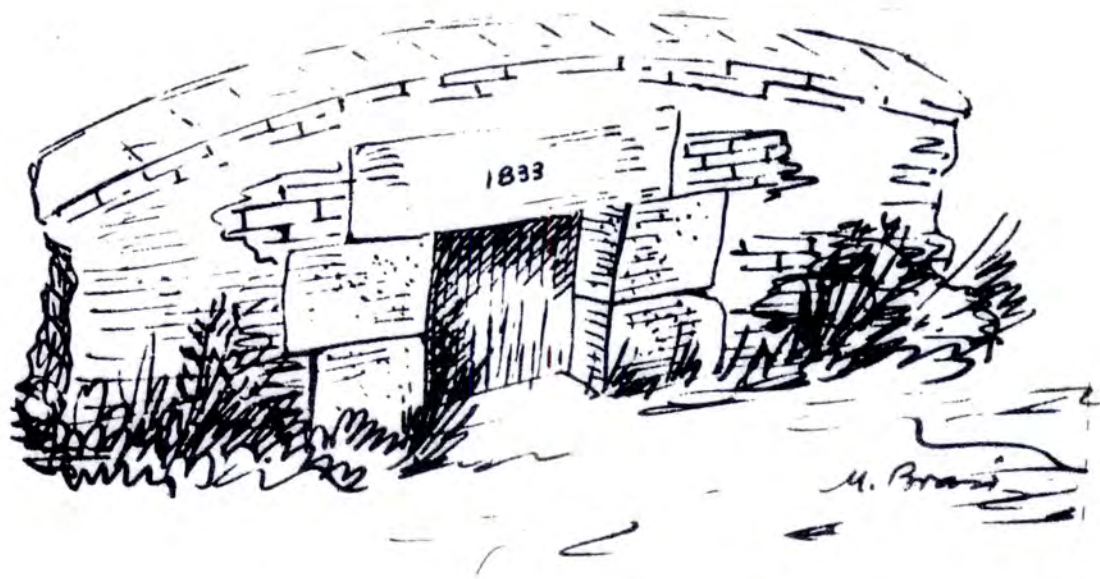
Gracia 10 junio 1873.
El arch^{to} M^o Camp^o

Antonio Rovira

PLANO DE GRACIA

Escala de 1 por 1000

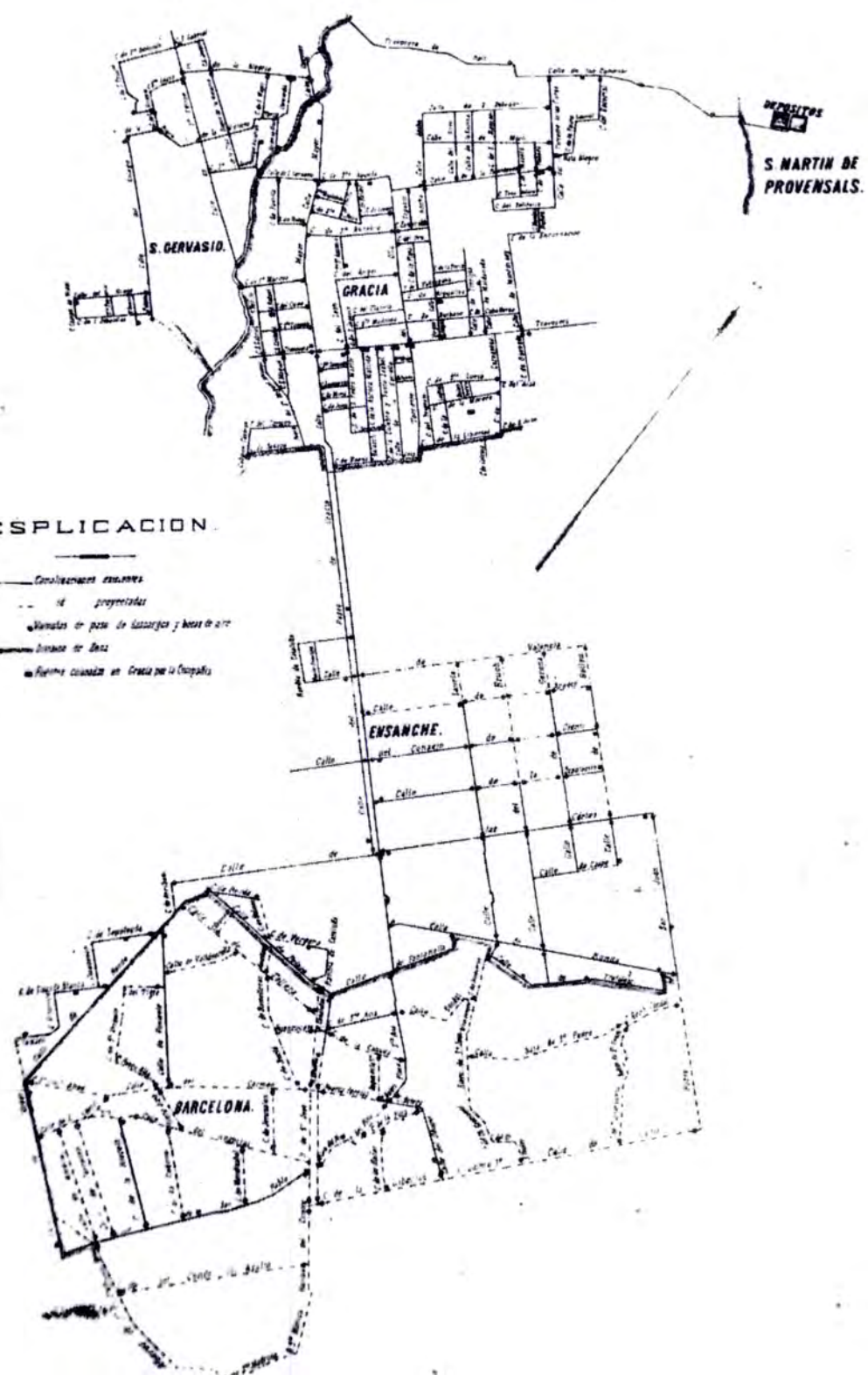

21

COMPANIA DE AGUAS DE BARCELONA (AGUAS DE DOS RIOS) SOCIEDAD ANONIMA BELGA
 PLANO GENERAL DE LA DISTRIBUCION

181

NOTES I BIBLIOGRAFIA

- 1 Certament restaven per desenvolupar algunes propietats importants en els llindars de la vila. Ara bé, als efectes del model de creixement que estem estudiant tenen poc interès, ja que es tracta de peces que es van transformar excepcionalment tard. Can Compte és una urbanització realitzada per la societat Crédito Territorial de Catalunya, S.A., l'any 1934, seguint criteris d'ordre lligats al Pla d'Enllaços. Tota la seva geometria interior ve determinada per una via de caràcter general (via P). La peça de terra lligada a la casa dita "La Fontana" no va ser ordenada fins l'any 1894. El projecte consistí en una sola via ampla (Rambla del Prat) que enllaçava la riera de Cassoles amb el carrer Major. En els plànols generals de Rovira i Trias i Miguel Pascual ja s'insinua aquesta solució.
- 2 SCHRÖDINGER, Erwin. *Qué es la vida*. Barcelona 1983.
- 3 BASSOLS COMA, Martin. *Genesis y evolución del Derecho urbanístico español (1812-1956)*. Capítol 3, epígraf D. La tramitació d'un expedient d'expropiació es feia inacabable. L'aplicació de la llei exigia el compliment de 4 tràmits diferents:
  1. Declaració d'utilitat pública.
  2. Declaració de la indispensabilitat de la part expropiada.
  3. Justipreu de la cessió o alienació.
  4. Pagament de la indemnització.L'acord en el justipreu es feia difícil. En l'ordenació de "la Virreina" els diferents peritatges del valor del sòl del carrer de l'Or es van perllongar dos anys.
- 4 Expedient núm. 113 any 1887 C. de Fomento
Ayto. Constitucional de Gracia
- 5 Expedient núm. 107 any 1873. C. de Fomento
Ayto. Constitucional de Gracia
- 6 Expedient núm. 308 any 1878. C. de Fomento
Ayto. Constitucional de Gracia
- 7 Expedient núm. 72 any 1882. C. de Fomento
Ayto. Constitucional de Gracia

- 8 Expedient núm. 219 any 1886. C. de Fomento
Ayto. Constitucional de Gracia
- 9 Expedient núm. 226 any 1887. C. de Fomento
Ayto. Constitucional de Gracia
- 10 Expedient núm. 629 any 1892. C. de Fomento
Ayto. Constitucional de Gracia
- 11 Expedient núm. 457 any 1879. C. de Fomento
Ayto. Constitucional de Gracia
- 12 Expedient núm. 253 any 1873. C. de Fomento
Ayto. Constitucional de Gracia.
- 13 Expedient núm. 271 any 1890. C. de Fomento
Ayto. Constitucional de Gracia.
- 14 BASSOLS COMA, Martin. *op.cit.* Capítol III, epígrafs 1 i 2.
- 15 P.E.R.I. del Barri de Gràcia. Ajuntament de Barcelona (1986).
- 16 Art. 15 a 18 de les Ordenances Municipals de la villa de Gracia de 1872.
ART. 15 Las calles de nueva formación se clasificarán en tres órdenes diferentes, con arreglo a la Real orden de 10 de Junio de 1854.
 ART. 16 Son calles de primer orden las de latitud mínima de catorce metros.
 ART. 17 Son de segundo orden las de latitud mínima de diez metros.
 ART. 18 Son de tercer orden las de latitud mínima de seis metros.
- 17 Art. 70 de les O.M. de la Villa de Gracia.
ART. 70 Las alturas máximas de los edificios en calles de primer orden, serán de 20 metros; en las de segundo orden de 18 metros, y en las de tercer orden de 16 metros. Estas alturas se tomarán desde el nivel de la rasante de la calle hasta la cubierta del tejado, o hasta el extremo de la baranda del terrado si es de mampostería.
- 18 Exp. núm. 327 any 1890 Negociado de Fomento
Ayto. Constitucional de la villa de Gracia.
- 19 Exp. núm. 271 any 1892 Negociado de Fomento
Ayto. Constitucional de la villa de Gracia.
- 20 De Barcelona i la seva Rodalia. Pau Vila i Lluís Casassas.
Editorial AEDOS. Barcelona 1974.

FIGURES

- 1 Document original, a dues tintes, corresponent a un projecte d'obertura dels carrers del Sol i de la Virtut a instància d'Antònia Puig. Aprovat l'any 1873.
- 2 Document original a dues tintes, corresponent a un projecte d'obertura d'un carrer entre els de l'Encarnació i el Foment a instància de Miquel Hortal, 1878.
- 3 Document original corresponent a un projecte de prolongació del carrer de la Virtut a instància d'un particular. Aprovat per la corporació municipal l'any 1882.
- 4 Document original corresponent a una rectificació parcial de la Travessera de Gràcia a instància d'un particular. Aprovació municipal l'any 1887.
- 5 Document original corresponent a la prolongació dels carrers Topaci i Betlem a instància d'un particular.
Curiosament, el projecte preveu la instal·lació d'unes tanques metàl·liques que privatitzen els dos nous vials proposats. L'Ajuntament va exigir el caràcter públic per a les noves obertures i aprovà el projecte l'any 1887.
- 6.1 Document original corresponent a la prolongació del carrer de Sant Lluís fins al de Torrijos a instància de l'Ajuntament de Gràcia, 1892.
- 6.2 Document original en el qual es mostra l'expropiació de sòl a un particular implícita en un projecte d'obertura, 1892.
- 7 Document original corresponent a un projecte de prolongació del carrer Sant Pau a instàncies d'un col·lectiu de particulars, 1879.

- 8.1 Document original corresponent a un projecte de Rectificació
- 8.2 d'alineacions i rasants del carrer Sèneca a instàncies de l'Ajuntament de Gràcia, 1873.
9. Document original a dues tintes, corresponent a un projecte de prolongació del carrer de l'Escorial a instàncies de l'Ajuntament de Gràcia.
Arqte. Miquel Pascual
Escala 1:2000
Any de redacció 1892
Aquest document es va aprovar l'any 1893.
- 10 Model de representació gràfica per a projectes d'alineacions i rectificacions de carrers segons la *Instrucción de 19 de Diciembre de 1859*
- 11 *Plano Geométrico de la Villa de Gracia*, 1873
Escala 1:1250
- 12 Fragment del *Plano Geométrico de la Villa de Gracia*, de 1873
- 13 *Plano General de Alineaciones de la Villa de Gracia*.
Escala 1:5000 i diversos fulls a 1:1000
Autor: Miquel Pascual, Arqte. Any 1889.
- 14 En aquest gràfic es mostra el conjunt de determinacions projectuals contingudes pel *Plano General de 1889*. No s'indiquen les extensions de la trama a llevant i al barri de la Salut i a Can Comte. Són opcions d'una altra escala que no van ser realitzades.
- 15 Fragment del *Plano General de Alineaciones* de 1889, en el qual es pot apreciar el detall de la descripció i diverses propostes d'obertura i rectificació de vies.
- 16 Detall d'un dels estudis parcials (corresponent a una rectificació de línia de la Travessera) realitzats per Miquel

Pascual abans de la redacció del *Plano General de Alineaciones* (Plànol nº 62).

- 17 Esquema gràfic en el qual es representa el canvi normatiu pel que fa a la relació altura de l'edificació i amplada de carrers en el Bando General de 1851 i les ordenances de 1872.
- 18 Documents originals corresponents al projecte d'urbanització i pavimentació de cinc places de Gràcia. Any 1890.
La documentació referent a aquests primers projectes d'urbanització és molt elemental.
- 19 Document original corresponent a un projecte de pou negre al bell mig del carrer Major per tal d'evitar la contaminació dels pous d'aigua de boca a l'interior de la parcel·la, 1871
- 20 La xarxa de clavegueram de la vila de Gràcia es mostra completa en aquest document de l'any 1911 que en descriu l'estat.
- 21 Barraqueta de repartidor d'aigües de Can Mallorca, segons dibuix de Miquel Brassó.
- 22 Xarxa general de distribució d'aigua de la Compañia de Aguas de Barcelona. Part consolidada l'any 1873.

VII. ELS PRIMERS AGENTS DEL PROCÉS URBANITZADOR

VII.1 L'EMFITEUSI O ELS AVANTATGES D'UN SISTEMA PRIMITIU

El cens emfitèutic és un mecanisme arcaic de transmissió de la propietat del sòl. No obstant això, va contribuir decisivament al procés de formació de la vila. En permetre el pagament a llarg termini dels drets sobre el sòl, facilitava l'accés a la "propietat" a unes capes socials de rendes mitjanes i fins i tot baixes.

Per mitjà del cens emfitèutic, un propietari cedeix el domini d'una peça de sòl a un altre a canvi d'una pensió anual per temps indefinit. La pensió a què tenia dret el propietari primer (censualista), podia consistir en diners o ser pagada en espècies, tal com hem pogut verificar en les escriptures dels notaris de les onze ordenacions majors. La quantia de la pensió s'establia en l'acte constitutiu del cens. En el període de més dinamisme urbanitzador (1840-1845), la quantia d'aquests censos per un mòdul tipus de 30 x 150 pams, oscil.lava entre 11 i 15 lliures i l'entrada simbòlica d'un parell de pollastres. A l'interior de la Barcelona vella al mateix període, el cens per una parcel.la d'aquestes dimensions oscil.lava entre 75 i 100 lliures més una entrada de 3.000 a 4.000 lliures. Aquesta diferència en el preu del sòl explica l'atracció del procés urbanitzador gracienc per a menestrals i petits comerciants conjuntament amb gent de l'església (dominics), pagesos (Rosa Castelló i Galvany, A. Trilla) i nobles (Baltasar d'Espanya...)

El cens emfitèutic es constitueix mitjançant contracte en escriptura pública on es fixa el valor de la finca i la pensió que cal pagar. Aquesta determinació del Codi Civil m'ha permès indirectament la "restitució" dels diversos projectes d'ordenació que es presenten en aquest estudi. Els censos podien ser redimits al cap d'un període llarg d'anys (mai menys de seixanta), si així ho establia el contracte.

L'establient (o censualista) tenia el dret de cobrar el cànon anual establert en el contracte i també el dret a cobrar els lluïsmes o "landemios" que consisteixen en la quantitat que té dret a rebre l'estabiliari o propietari primer cada vegada que un emfiteuta traspasa els seus drets sobre el sòl.

(1)

Ja hem explicat que molts dels primers emfiteutes pertanyen al ram de la construcció. Construeixen en les seves parcel·les i posteriorment venen casa i parcel·la. En aquests casos, el propietari inicial ha de reconèixer la venda, circumstància per la qual cobra el valor del lluïisme, aproximadament l'establert com a normal pel Codi Civil, és a dir, el 2 % del valor de la casa i la parcel·la.

(2)

Si pensem que en les onze ordenacions majors el traspassament de la propietat o casa es produeix en un interval del 25 al 30 % dels casos, ens podem fer càrrec de la importància d'aquesta renda complementària. La construcció d'una casa de dues plantes costava a Gràcia (període 1840-1845) al voltant de 1.000-1.200 lliures. Això explica l'interès de l'establient o censalista a preservar aquest dret.

Les formes de l'expansiu creixement urbà del XIX i sobretot la seva aptitud per materialitzar-se i transformar-se al llarg del temps, depèn en bona part, de la manera en què cedeixen els drets sobre el sòl d'un propietari a un altre. En aquest sentit, Donald J. Olsen en la seva memorable anàlisi del sistema "Leasehold-tenure" fa força entenedor que la capacitat de regeneració qualitativa de les ordenacions iniciades pels Great Landlords al West-End de Londres és conseqüència en bona part d'aquest peculiar sistema de domini compartit del sòl.

(3)

L'impuls inicial de l'expansió urbana de Barcelona a Gràcia, fou possible gràcies a l'existència d'aquest sistema de transmissió de la propietat del sòl. Així, els menestrals i petits comerciants que s'instal·laven a la vila podien invertir els seus mínims estalvis en les obres de la casa, que segons contracte havia de ser bastida en un termini màxim de dos anys. En l'ordenació d'Àgueda Trilla, el contracte d'establiment determinava per al primer any una inversió mínima de 300 lliures. Cal no oblidar que durant el període 1850-1860 hi ha molt pocs diners en circulació i que segurament les capes socials que es van desplaçar a Gràcia no tenien prou capacitat per assolir una doble inversió inicial en sòl i edificació.

(4)

El cens emfitèutic, per una banda, permet allargar durant molts anys el pagament del valor del sòl i, per una altra, diversificar entre diversos agents les liquidacions successives al propietari directe (lluïsmes, entrades...) A Gràcia, fins i tot aquells propie-

taris lliures que posseïen simultàniament el domini útil i el domini directe del sòl, i que en conseqüència podien vendre'l (com és el cas d'Àgueda Trilla, Antoni Rabassa, Manuel Torrente Flores i Marc d'Olives), també van preferir l'opció del cens emfitèutic, és a dir, la garantia d'una pensió regular i la intermitència dels llüïsmes, als diners d'una venda difícil.

VII.2 ELS PRIMERS AGENTS DEL PROCÉS D'URBANITZACIÓ

Els agents que, d'acord amb aquest mecanisme de cessió de l'ús del sòl, posen en marxa el procés de conversió de les peces inicials en ciutat hi contribueixen de manera diversa i sobreposen irregularment en el temps. Si parem esment a la naturalesa de la seva aventura em veig amb cor de reconèixer-ne els següents:

- 1. propietaris inicials - promotors d'una ordenació de sòl**
- 2. propietaris directes o emfiteutes d'una peça de sòl gran adquirida a propòsit per a la promoció d'una ordenació de sòl**
- 3. Emfiteutes de grups de mòduls en les ordenacions majors que estableixen subunitats menors**
- 4. Emfiteutes que construeixen cases en els mòduls obtinguts que posteriorment venen o lloguen**
- 5. Emfiteutes que construeixen la seva pròpia casa en el mòdul obtingut**

Evidentment, aquest ventall no esgota les diverses variants, ja que també hi ha els propietaris inicials que es neguen a entrar en el negoci urbanitzador i estableixen grans peces i tota classe de combinacions que es produeixen a escales poc significatives; propietaris inicials que construeixen en la seva pròpia ordenació i alhora s'estableixen com a emfiteutes en altres ordenacions; constructors de cases que s'estableixen en una peça gran i es fan càrrec de l'ordenació, etc. El darrer esglaió d'aquesta escala, el constitueixen els llogaters d'habitatges. Aquest grup el formaven,

sobretot, els treballadors de les instal·lacions industrials existents a la vila (Puigmartí, Vilaregut, Ramís, Montanyà, etc) i els teixidors a mà, que treballaven a casa.

1. Propietaris inicials. Promotors d'una ordenació de sòl

Aquesta figura deté la propietat lliure o bé el domini útil d'una peça de sòl, i és l'origen de la iniciativa de transformació del sòl rústic en urbà. Les accions que du a terme són les següents:

1. Encarrega a un arquitecte (amb títol de l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Fernando) o bé a un mestre d'obres el projecte d'ordenació del sòl

2. Realitza davant d'Administració les gestions pertinents per tal d'aconseguir el permís d'urbanització

En l'epígraf 3.1. hem pogut veure com Àgueda Trilla i el seu fillol Antoni Rabassa, substitueixen el conreu de les terres que va adquirir l'any 1803 Antoni Trilla pel procés d'urbanització de la finca a les dues bandes del carrer Major. Teresa i Àngels Solà i Parera ens confirmen que l'any 1836 el total dels censos emfitèutics en l'ordenació de sòl de l'any 1830 proporcionava una renda de 802 lliures. Si considerem que la dècada dels 40, la renda aproximada per mujada de sòl agrícola era de 20-30 lliures, els beneficis de les 4,7 mujades concedides emfitèuticament triplicaven les obtingudes pel total de les catorze mujades de la finca inicial. El negoci urbanitzador era, consegüentment, força clar. De les ordenacions de sòl estudiades pertanyen a aquest grup:

- Mariano Alegre, baró de Castellet, que establí una filera de mòduls adjacent al carrer Major l'any 1827
- Baltasar d'Espanya (1826)
- Rosa Galvany (1802)
- Marc d'Olives (1830)
- Àgueda Trilla
- Antoni Rabassa (1836)
- Rosa Castelló i Galvany (1835)
- Col·legi dels dominics (1835)
- Hereus d'Esteve Joanich (1877)

2. Propietaris directes o emfiteutes d'una peça gran. Promotors d'una ordenació de sòl

A començament de la dècada dels 40 apareixen per primera vegada uns negociants en sòl que compren o s'estableixen emfiteùticament en peces d'una extensió que oscil·la entre les 2 i les 6 ha. amb la intenció de promoure-hi una ordenació. A més de la compra deliberada, les accions que realitzen són les mateixes que els propietaris del grup anterior. El trajecte de la compra fins a l'aprovació del projecte d'ordenació es realitza amb molta diligència, ja que gairebé mai no triga més de dos anys. L'excepció a aquesta celeritat, la constitueix l'ordenació de R. Martí i P. Vilaregut, en la qual escriptura de compra i aprovació de projecte estan separades per un lapse de deu anys.

Es tracta de negociants que han calculat perfectament la jugada i s'apliquen immediatament, després de l'aprovació del projecte, a l'establiment dels mòduls. L'establiment d'aquests mòduls en cens emfiteùtic es realitza molt ràpidament a causa a la manca d'aquesta classe de sòl en el mercat. Així doncs, el promotor substitueix ràpidament el capital emprat en la compra de la peça de sòl per un complex de rendiments que inclou les entrades, les pensions anuals i els lluïsmes per traspàsament de censos. Aquest antecedent del promotor actual de sòl urbà, s'adona que la terra entra en el procés del producció de la ciutat en forma de mercaderia i que consegüentment té un preu.

Marino Folin ja va explicar l'any 1976 la naturalesa singular d'aquesta mercaderia i de la manera com aquesta propietat es valora econòmicament. L'aplicació del projecte d'ordenació sobre el sòl en multiplica convincentment el valor. Corresponen a aquest segon grup de promotors de sòl urbà:

- Paula Pava i Galvany
- Joaquim Màs
- Francesc Alsina
- Josep Rosell
- R. Martí i P. Vilaregut
- M. Torrente, M. Massens i Antoni Rabassa

(7)

Francesc Alsina, un paleta que construeix a Gràcia des de final de la dècada dels 20, va accedir a aquest rang de "fundador" de sòl urbà després d'interpretar tots els papers (constructor, revenedor d'aigua, comprador de grups de parcel·les etc...) i de formar societat amb altres dos socis, Salvador Russinyol i Francesc Xatart, també paletes. Tots tres van embolicar en operacions sobre peces de sòl de menor extensió (al voltant de dues mujades).

3. Emfiteutes que s'estableixen en grups de mòduls i posteriorment estableixen nous emfiteutes en subunitats menors

Com podem veure en els gràfics del capítol III, hi ha petits inversionistes que acaparen mòduls ben situats i immediatament els redistribueixen subestablint-hi, d'acord amb un cens superior a l'inicial, d'altres emfiteutes.

4. Emfiteutes que construeixen cases en els seus mòduls, les quals posteriorment venen o lloguen

Es pot comprovar en les fitxes del capítol III que bona part dels emfiteutes (al voltant del 30 %) de les ordenacions realitzades en el període 1840-1850 pertanyen a oficis i rams de la construcció (paletes, fusters, rajolers, serrallers,...) Molt sovint, construeixen en els mòduls establerts cases d'una o dues plantes que venen abans de dos anys d'acord amb les condicions del contracte.

Aquests petits constructors s'embolicaven força sovint en la construcció simultània de diverses cases. Per a la construcció d'aquests edificis, s'invertien els estalvis propis, o bé es donaven préstecs a particulars a un interès aproximat del 6 %.

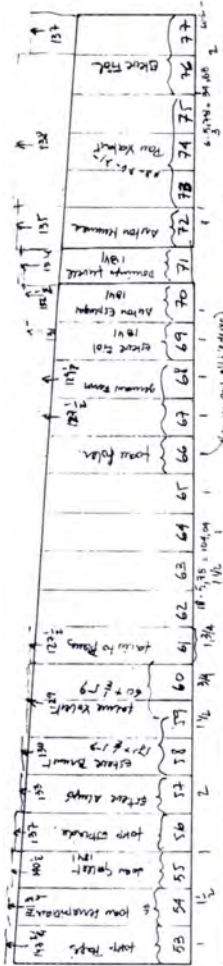
5. Emfiteutes que construeixen la seva pròpia casa en els mòduls establerts

Una casa d'una sola planta i un mòdul d'amplada costava la dècada dels 40 al voltant de les 500-600 lliures. Per cada pis que s'hi afegia, el preu total augmentava 500 lliures. Eren cases senzilles els caràcters tipològics de les quals s'expliquen a l'annex 1. La major

part de les cases es construeixen sobre un mòdul o bé mòdul i mig (85 %), això vol dir, que per 1.000-1.200 lliures i una pensió de 15 lliures anuals, un menestral o petit comerciant de Barcelona podia accedir a la propietat d'una casa de dues plantes que permetia instal·lar un magatzem o taller als baixos i l'habitatge al primer pis. Sabem que el 70 % dels emfiteutes, fins a 1850, eren menestrals. Aquest fet determina la categoria socio-professional de la vila. La propietat final dels mòduls estava molt distribuïda. Situacions com la del Baró de la Barca que va acaparar catorze de les millors parcel·les de l'ordenació d'Àgueda Trilla per edificar-hi una casa gran amb jardí, o bé la retenció d'una illa completa per la mateixa causa per part de R. Martí i P. Vilaregut, són excepcions dins d'una distribució general que té el mòdul o bé el mòdul i mig per pauta normal.

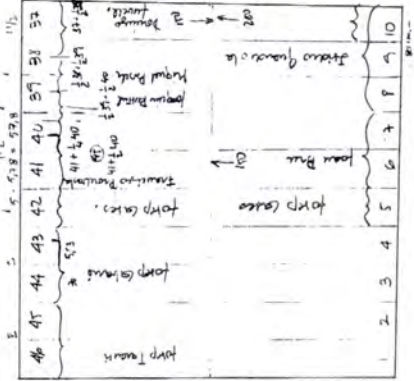
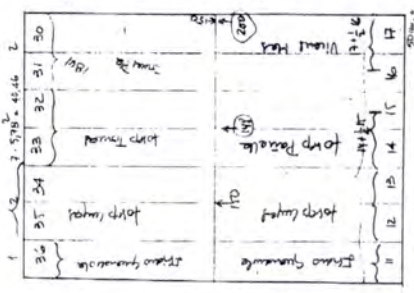
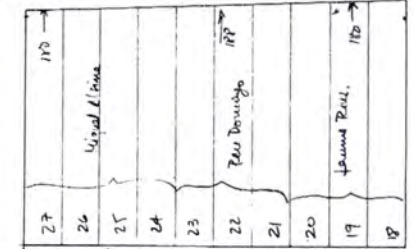
CAN VILC

77	78	79	80	81	82	83
1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2
77	78	79	80	81	82	83
77	78	79	80	81	82	83

84	85	86	87	88	89	90
1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2
84	85	86	87	88	89	90
84	85	86	87	88	89	90

91	92	93	94	95	96	97
1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2
91	92	93	94	95	96	97
91	92	93	94	95	96	97

DE CELL

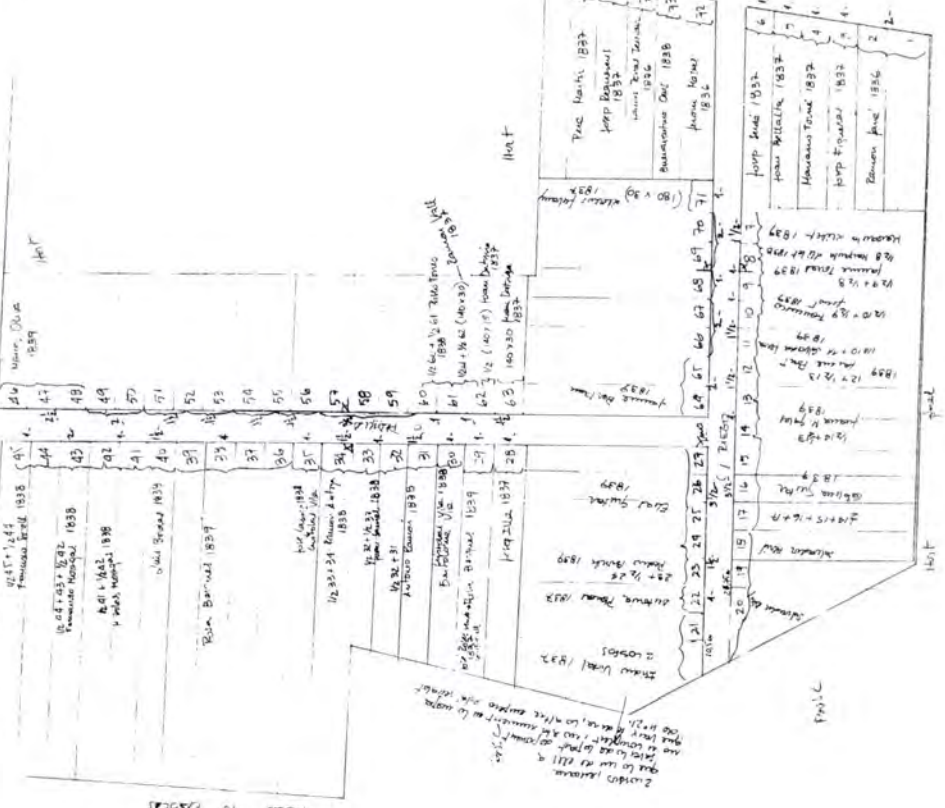
DE CELL

DE CELL

DE CELL

Handwritten notes in the upper left corner, possibly describing the drawing or providing historical context.

NOTES I BIBLIOGRAFIA

- 1 Arxiu Històric de Protocols. Not. Benet Lafont 1843. Ordenació de Francesc Esteve.
- 2 Art. 1644 del Codi Civil.
- 3 OLSEN, Donald J. *Town Planning in London*. Yale University 1964.
- 4 SOLÀ, Teresa, i SOLÀ, Àngels. *op.cit.*
- 5 SOLÀ, Teresa, i SOLÀ, Àngels. *op.cit.*
- 6 Notari Magí Soler. 1841.
- 7 FOLIN, Marino. *La ciudad del capital y otros escritos*. Barcelona, 1976. p. 125.

FIGURES

- 1 Croquis de l'ordenació de Joaquim Mas, amb indicació de la distribució dels primers emfiteutes. Encara que la propietat està molt repartida, es pot comprovar que les agregacions de dos mòduls i mòdul i mig són molt freqüents.
L'acumulació més important, la realitza Miquel Alsina en establir-se en quatre parcel·les (24-27).
- 2 Croquis de l'ordenació d'Antoni Rabassa, amb expressió de la transformació del parcel·lari que representa l'establiment dels primers emfiteutes. Sembla clar que les acumulacions de parcel·les de Rosa Baques, Juana Galés i Elias Guitar són un pas intermedi en el procés de consolidació del parcel·lari.

ANNEX 1

ANÀLISI GENERAL DELS ELEMENTS CONSTITUTIUS DE LA FORMA DEL SÒL ORDENAT

1. LA PARCEL·LA
2. L'ILLA
3. LA TRAMA VIÀRIA
4. LA PLAÇA

1. LA PARCEL·LA

El mòdul parcel·lari és la matèria urbana en el seu estat de màxima simplicitat. Aquesta "partícula" es refereix a una grandària, a una forma i és indivisible. El projecte d'ordenació de sòl tracta d'extreure la varietat de la unitat, la complexitat de la simplicitat. El mòdul parcel·lari també es pot interpretar com l'abstracció bidimensional del prototipus d'edifici urbà mínim.

A Gràcia ben aviat s'estabilitza en els trenta pams d'amplada. Només en l'ordenació inicial de Rosa Castelló i Galvany s'assagen 36 parcel·les de 26 pams. Serà l'única excepció a la regla constant dels **30 pams** d'amplada. En la resta dels vuitanta-tres projectes d'ordenació de sòl, aquesta dimensió restarà invariable (o molt aproximada).

La profunditat, en canvi, és extremadament variable i pot anar des dels 10 m en situacions anormals (marges de l'ordenació d'Àgueda Trilla) fins als 70-90 m de les parcel·les excepcionals de les ordenacions d'Antoni Trilla i Salvador Rusiñol. Les fondàries més freqüents oscil·len entre els 25 i 40 m. La fig. núm. 1 presenta els mòduls parcel·laris segons la classificació següent: regulars, irregulars i marginals.

El mòdul regular és rectangular, té una amplada de 30 pams i una profunditat que oscil·la entre 25 i 45 m.

El mòdul irregular ho és per l'excessiva profunditat, per l'obliquïtat de la seva geometria, o excepcionalment per la menor amplada de façana. El quadre que segueix indica la superfície mitjana de parcel·la de les onze ordenacions tipus.

CARACTERÍSTIQUES DEL MÒDUL PARCEL·LARI

Ordenació	Sup. mitjana parcel·les	Front de parc. tipus
Àgueda Trilla	189,50 m ²	29 i 30 pams
Marc Olives	193,89 m ²	29 3/4 pams = 5,780 m
Antoni Rabassa	236,91 m ²	30 pams = 5,829 m
P. Pava i Galvany	198,38 m ²	30 pams = 5,829 m
Joaquim Mas	174,25 m ²	30 pams = 5,829 m
Francesc Alsina	180,71 m ²	
Josep Rosell	144,44 m ²	30 pams = 5,829 m
R. Martí i P. Vilaregut	184,50 m ²	30 pams = 5,829 m
M. Torrente, M. Massens, A. Rabassa	171,22 m ²	30 pams = 5,829 m
Hercus d'Esteve Joanich	195,23 m ²	30 pams = 5,829 m
Hospital de la Santa Creu	169,95 m ²	30 pams = 5,829 m

L'interval va dels 144 m² de l'ordenació de Josep Rosell fins als 236 m² del projecte atípic d'Antoni Rabassa. La parcel·la mitjana se situa curiosament en un interval molt estret en la majoria de les ordenacions (al voltant dels 170-190 m² d'extensió).

Una xifra significativa és la referent al nombre de parcel·les. Cada projecte introdueix en el mercat del sòl un nombre variable de mòduls.

Ordenació	Superfície total	Nombre de parcel·les
Àgueda Trilla	22.722 m ²	102
Marc Olives	49.772 m ²	193
Antoni Rabassa	19.831 m ²	77
P. Pava Galvany	43.262 m ²	178
Joaquim Mas	19.980 m ²	87
Francesc Alsina	31.202 m ²	145
Josep Rosell	40.877 m ²	221
R. Martí i P. Vilaregut	52.613 m ²	178
M. Torrente, M. Massens, A. Rabassa	68.619 m ²	305
Hereus d'Esteve Joanich	58.758 m ²	236
Hospital de la Santa Creu	30.075 m ²	122
	<hr/>	<hr/>
	437.711 m ²	1.844

Les onze ordenacions majors transformen 43,7 ha de sòl rústic en 1.844 parcel·les, en blocs successius de 75-300 unitats.

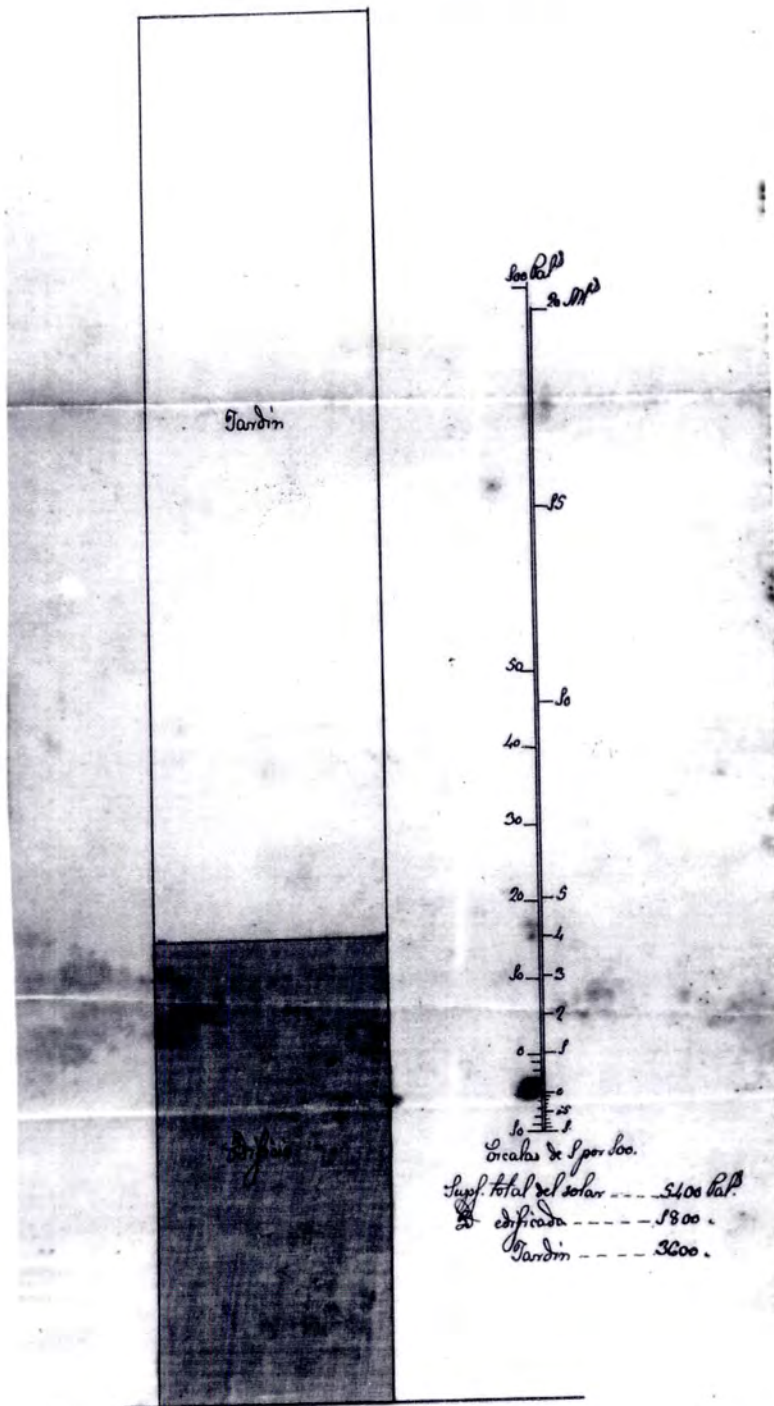
L'aprofitament d'una peça de sòl per part d'un projecte d'ordenació té molt a veure amb la longitud total de façana que aquest proporciona, i encara més amb la longitud total del front de parcel·la, ja que del perímetre de mitgera no se'n treu profit. El quadre següent indica el perímetre de les illes i la longitud total del front de parcel·la en els onze projectes de les ordenacions majors. Cal fer notar que l'aprofitament del projecte de l'ordenació de Martí-Vilaregut és força baix a causa de no haver-se parcel·lat les dues illes que es van quedar els promotors.

Ordenació	Perímetre illes	Longitud front parcel·les
Àgueda Trilla	1.056,16 m	730,35 m
Marc Olives	2.169,51 m	1.101,52 m
Antoni Rabassa	706,10 m	464,60 m
Paula Pava Galvany	2.340,75 m	1.242,91 m
Joaquim Mas	1.149,81 m	601,27 m
Francesc Alsina	1.653,17 m	1.046,12 m
Josep Rosell	2.531,96 m	1.450,23 m
R. Martí i P. Vilaregut	2.275,67 m	1.067,13 m
Torrente-Rabassa-Massens	3.642,35 m	2.085,35 m
Hereus d'Esteve Joanich	2.608,10 m	1.637,10 m
Hospital de la Santa Creu	120,00 m	761,75 m

La transformació del parcel.lari implícita en els establiments dels primers emfiteutes està explicada en el capítol III per a cada ordenació. Aquesta immediata transformació del projecte inicial fa pensar que el mòdul parcel.lari a Gràcia és sobretot un principi mètric. La seva aplicació al sòl fa possible el procés de venda. En el capítol III s'indiquen les agregacions modulars més freqüents en el procés d'establiment.

Plano Geométrico del Solar de D. Juan Comeral.

Calle Fuente de la Olla.

Barcelona 19 Julio 1878.
 Jaime Ubach. A. de O.

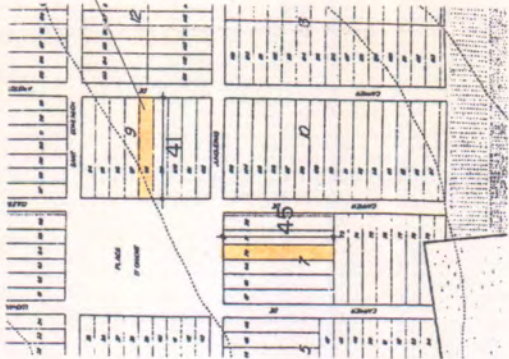
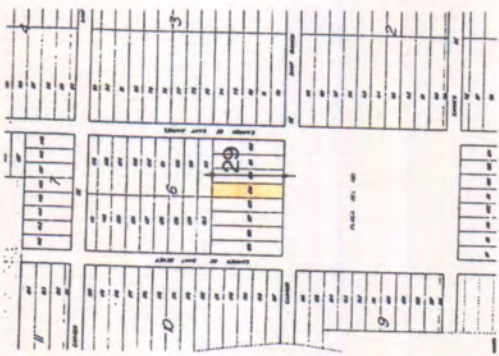
2. L'ILLA

L'illa és la unitat urbana immediatament superior a la parcel·la i està formada per una composició geomètrica de mòduls parcel·laris. De fet, això no és exacte, ja que moltes vegades la forma de l'illa és el resultat indirecte de certes decisions de projecte que fan atenció principal a la trama de carrers. En aquests casos l'illa es descompon en un nombre fraccionari de mòduls. Directament o indirectament l'illa sempre és conseqüència de decisions projectuals basades en exigències formals o funcionals.

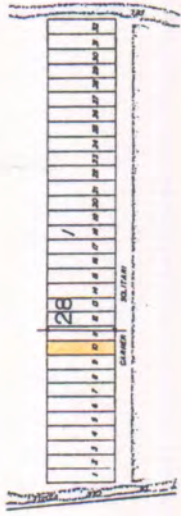
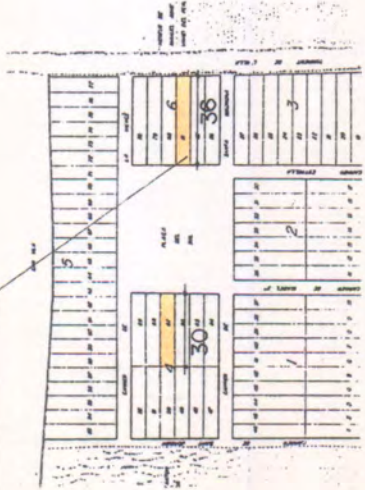
Pel que fa a la seva **grandària**, l'interval de mesures oscil·la entre els 988 m² de l'illa núm. 8 de l'ordenació de Josep Rosell als 11.475 m² de l'illa núm. 10 de l'ordenació dels hereus d'Esteve Joanich. Es tracta dels extrems de l'interval. En el mig de l'escala trobarem extensions que oscil·len entre els 2.000 i els 4.000 m². L'anàlisi general ens permet assegurar que illes de 6.000 m² ja són illes grans pel que fa a la mitjana. Estarien en aquest lapse superior les illes 3 de l'ordenació de Marc d'Olives, o bé la 6 de l'ordenació de Martí-Vilaregut. L'extensió de les illes no guarda relació directe amb el període en què es planteja el projecte; en trobem de tota mida al principi i al final del segle. Els 6.715 m² que presenta l'illa 3 de l'ordenació de Marc d'Olives no seran superats fins 30 anys després. El gràfic núm. 3 presenta a la mateixa escala gràfica diverses illes regulars (o gairebé regulars) situades en diferents punts de l'interval de grandàries.

Sens dubte, el projectista es pot moure en una gradació molt àmplia. En aquest sentit és exemplar la figura de l'ordenació de Josep Rosell que presenta en contigüitat illes de 988 m² i 4.227 m². A desgrat d'això, els projectistes saben força bé que amb el mòdul parcel·lari de 6 m d'amplada i les seves correspondències tipològiques no convé anar més enllà dels 6.000 m² de grandària, ja que les extensions superiors, o bé generen insuficiència de connexions, o bé desaprofiten l'interior de l'illa. Ara convé fer un cop d'ull a les **proporcions** de l'illa. La composició capiculada dels mòduls tendeix a la formació de figures rectangulars i, per consegüent, les illes aproximadament quadrades no són freqüents.

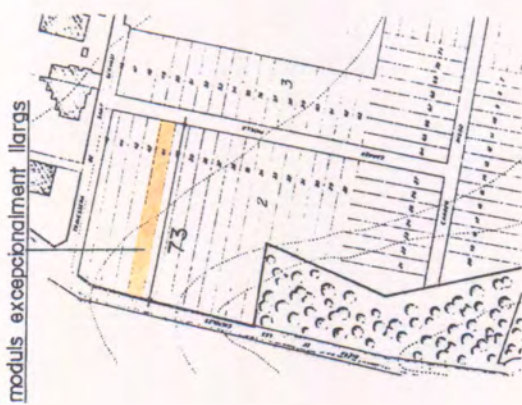
PARCEL·LES REGULARS

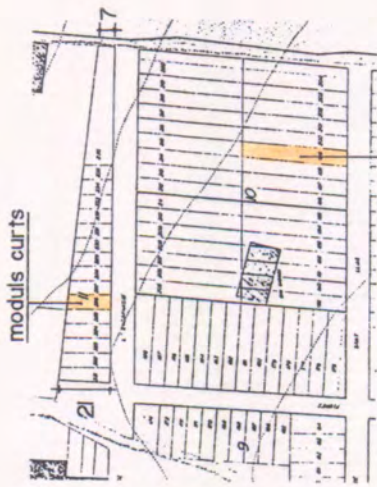
parcel·la amb dos façanes

PARCEL·LES IRREGULARS

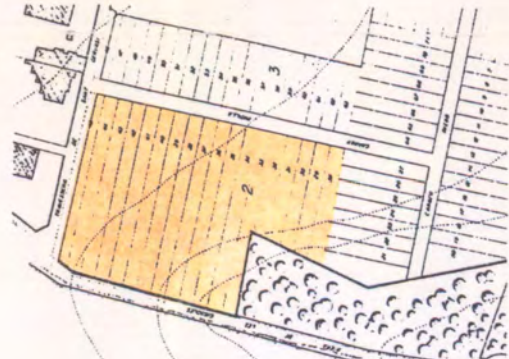
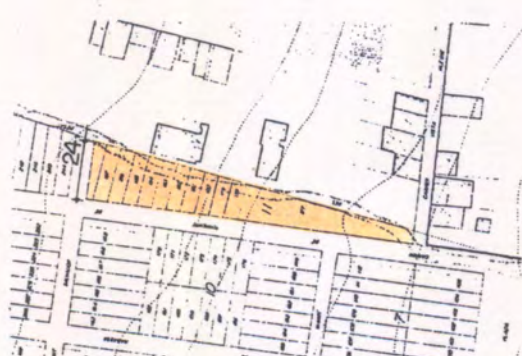
moduls excepcionalment llargs

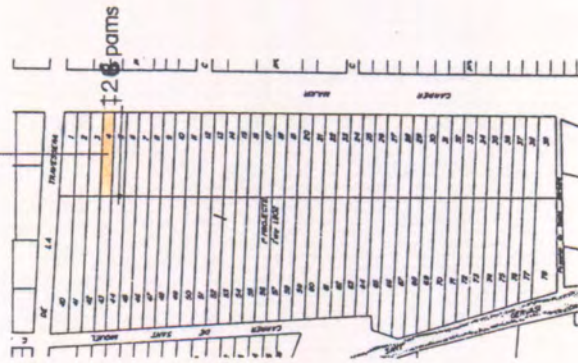
moduls curts

moduls de geometria irregular

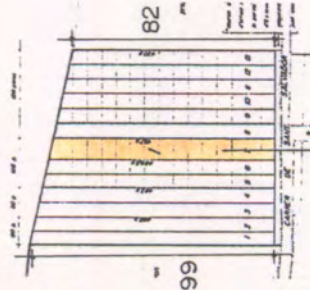
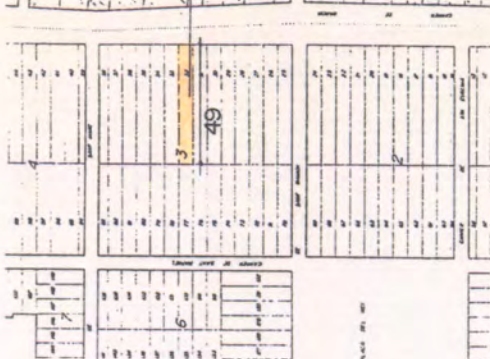
MODULS RESIDUALS EN ELS MARGES

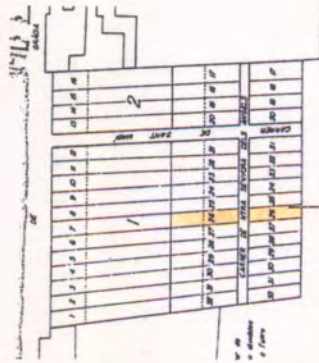
moduls de menor amplada

moduls de fondaria
excessiva a l'inici
del procés

moduls llargs que es subdivideixen

moduls d'hort

La rectangularitat de les illes oscil·la entre les proporcions 1:1 i 1:2,5 amb una major freqüència de la proporció al voltant d'1:1,6. Lògicament la mida del costat menor resulta gairebé sempre de la composició de mòduls capiculats. En canvi el costat major, conseqüència d'una agregació lineal de mòduls, és més flexible i és la seva gradació la que millor permet les connexions amb les directrius preexistents. No trobarem mides inferiors als 28 m pel que fa a les illes regulars, ni superiors als 30 m pel que fa a l'altre extrem de l'escala.

La geometria interior de l'illa representa gràficament la relació del mòdul parcel·lari amb la unitat urbana immediatament superior. Ja hem anunciat que l'origen de la forma tant pot ser l'un com l'altre. La figura núm. 4 mostra les quatre formes de composició dels mòduls parcel·lars que es presenten amb més freqüència:

1. Una faixa de parcel·les amb doble façana.
2. Illes per composició capicuada de dues bandes de mòduls parcel·lars.
3. Illes per composició del mòdul a tres façanes principals.
- i 4. Illes per composició del mòdul a les quatre façanes de l'illa.

Cadascuna d'aquestes geometries interiors atorga implícitament un rang als diferents carrers de cada ordenació. És evident que en les illes amb el mòdul compost a tres façanes, la façana de mòduls disposats perpendicularment a la doble faixa capicuada, té el seu origen en la presència de la plaça. A la plaça, espai públic de jerarquia superior, sempre s'hi orienten les façanes. El model d'illa més freqüent és el de dues bandes de parcel·les capicuaes. Les faixes no seran més grans de 20 mòduls, ni més petites de 6; la mida menor de la plaça del Sol és precisament conseqüència d'aquesta agregació mínima.

El model de composició del mòdul a les quatre façanes sempre n'estableix dues de principals. Ara bé, la necessitat d'aprofitar millor la rectangularitat de l'illa genera, en la seva part mitjana, unes quantes parcel·les ortogonals. El resultat d'aquesta geometria

interior s'expressa en els carrers, amb una seqüència regular de mitgeres i façanes perfectament apreciable als eixos principals de l'ordenació de Torrente-Rabassa-Massens. Tots els projectes d'ordenació utilitzen simultàniament tres dels mòduls de composició parcel·lària referenciats en la fig. 4.

Fins ara m'he referit a les característiques de les illes regulars, o gairebé regulars, això és, a aquelles illes que deuen la seva forma a decisions projectuals d'origen geomètric. Ara bé, no són les úniques, ja que en els marges de les peces ordenades se succeeix una miscel·lània de fraccions d'illa amb formes determinades pel perímetre. De vegades és la inflexió incerta d'un torrent; d'altres, el llinar extravagant d'una propietat, gairebé sempre, la geometria interior de l'illa topa bruscament amb els seus límits. El resultat d'aquest encontre violent és heterogeni i eventualment resulten anomalies morfològiques del caire de l'illa 3 de l'ordenació d'Àgueda Trilla. La figura núm. 5 presenta nou fragments de sòl ordenat en relació al perímetre de la peça; en les 22 illes representades s'evidència la tensió de la geometria interior en relació al perímetre.

3. LA TRAMA VIÀRIA

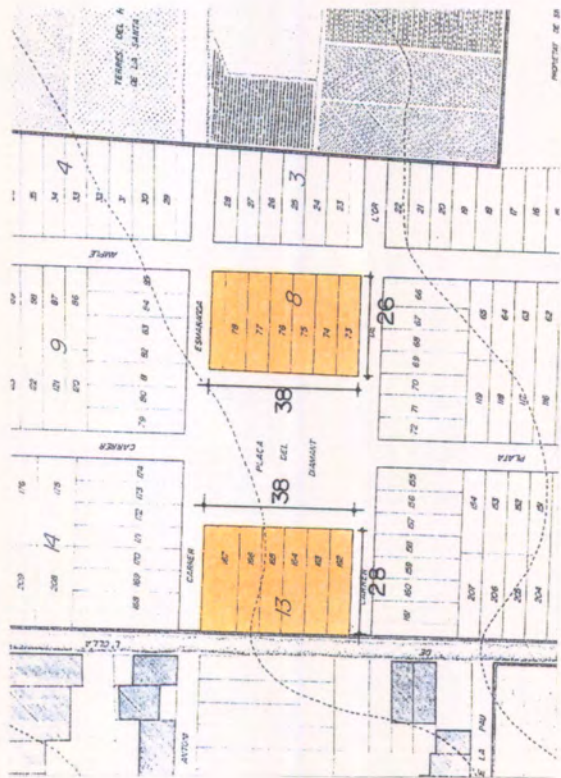
La trama viària de Gràcia està feta a trossos. Cada peça contribuï a l'ordit final amb una fracció, conscient de la seva vocació fragmentària d'una estructura major. A l'interior de cada fracció no tots els carrers tenen el mateix rang. N'hi ha que des de l'origen són vies amb aptituds per a l'extensió, i d'altres que són decididament particulars. La seva raó de ser consisteix en proporcionar accés a unes quantes parcel·les. En contrapartida, els carrers amb capacitat per a l'extensió proclamen aquest atribut connectant amb les directrius del context o provocant continuïtats inevitables en futures ordenacions. La figura 7 del capítol V classifica la totalitat dels carrers de la xarxa gracienc segons la seva independència de directrius anteriors o bé la seva subordinació a carrers del context. A més, cal considerar els camins anteriors, que de mica en mica esdevenen carrers per ordenació de les peces dels seus marges.

El gràfic núm. 6 mostra quatre vies de caràcter general amb origen divers; el carrer de Gràcia i la Travessera ja han estat analitzats amb detall. El Torrent de l'Olla és continu i irregular, com correspon al seu origen, i el carrer Ample, malgrat la seva naturalesa fraccionària, adquireix continuïtat fins al llinar del terme i esdevé al voltant de 1860 un dels eixos estructurals de la vila.

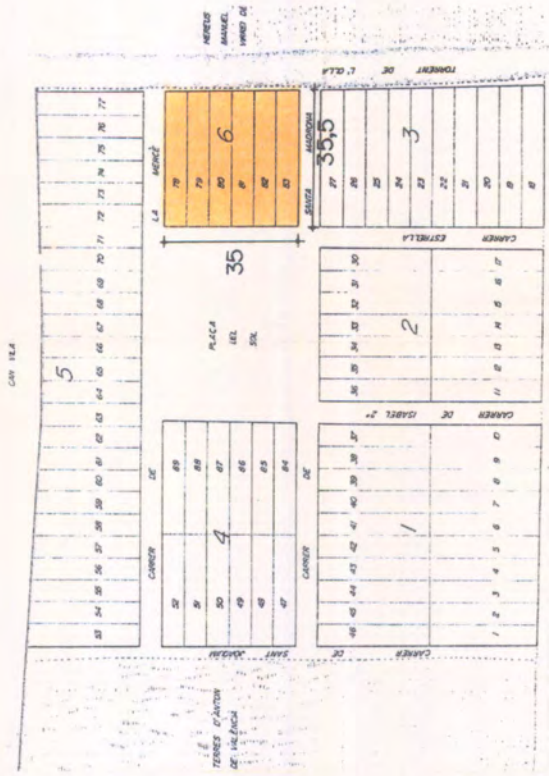
La figura núm. 7 indica, sense pretensions d'exhaustivitat, una sèrie de carrers decididament particulars. La figura núm. 8 representa la trama ja consolidada tal com la coneixem avui. L'origen fraccionari de l'ordit es palesa especialment per sota de la Travessera i encara més per sota de l'ordenació Trilla.

La trama gracienc és molt connexa, però estreta; els primers carrers fins i tot eren de 26-28 pams. Ben aviat s'establí com a regla comuna l'amplària de 30 pams. Les ordenances de 1872 i la gestió de l'Ajuntament de Gràcia el darrer quart de segle promouran amplàries superiors que arribaran als 11,70 m del carrer Escorial.

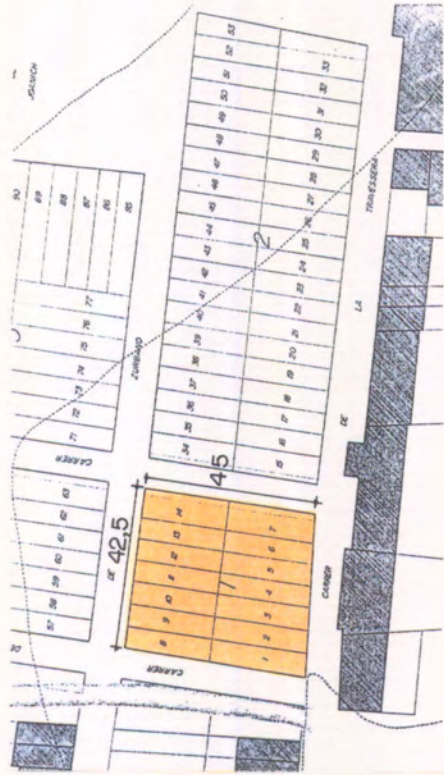
LA GRANDARIA DE LES ILLES

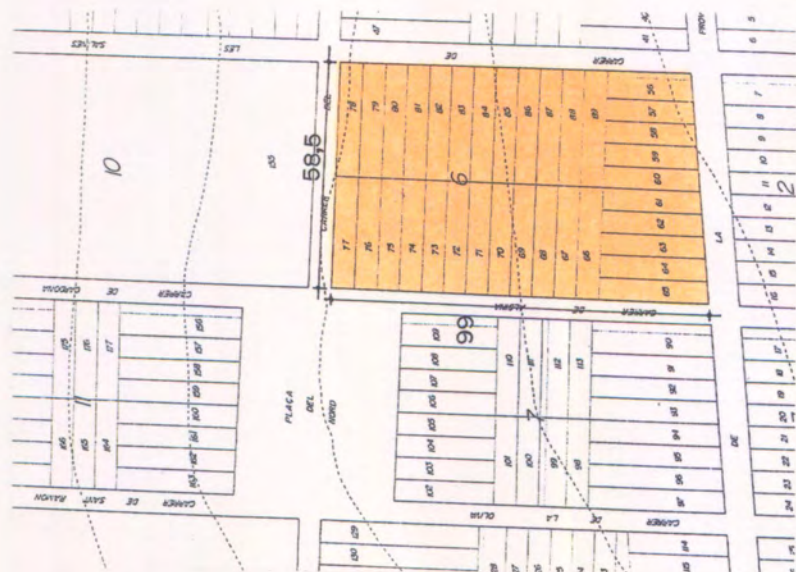
Ordenació Josep Rosell

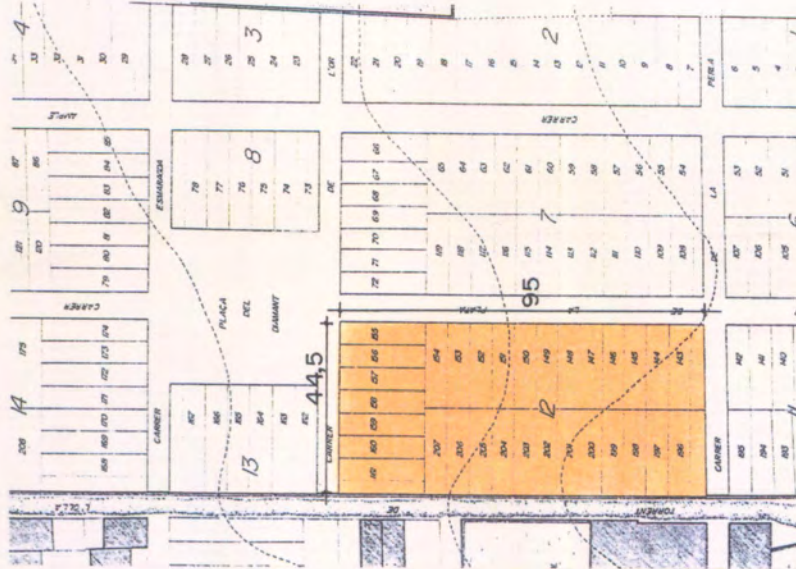
Ordenació Joaquim Mas

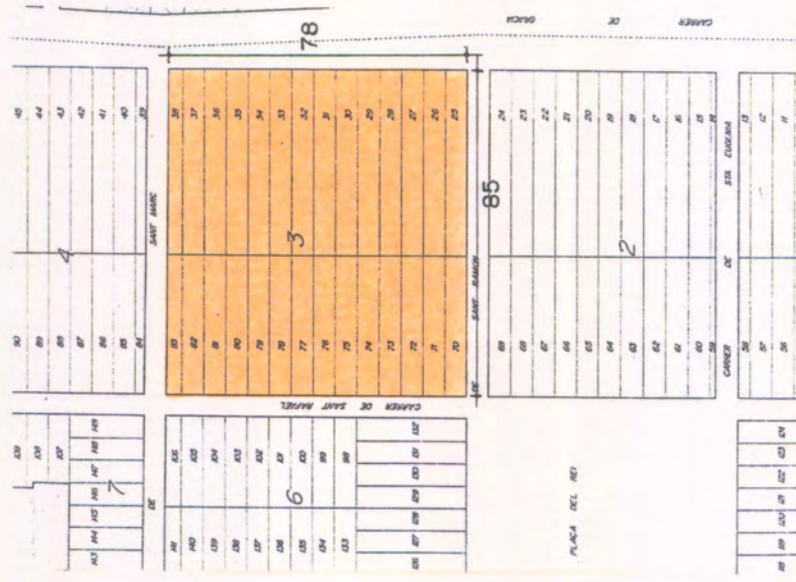
Ordenació dels Hereus d'Esteve Joanich

Ordenació Ramon Martí i Pau Vilaregut

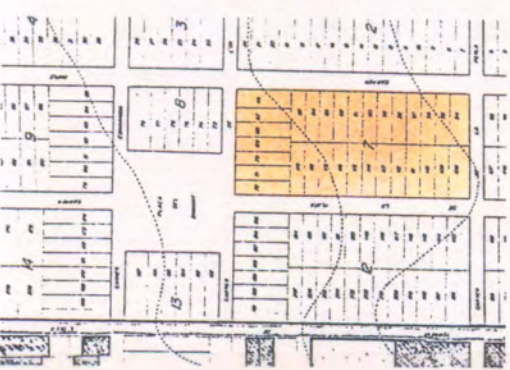
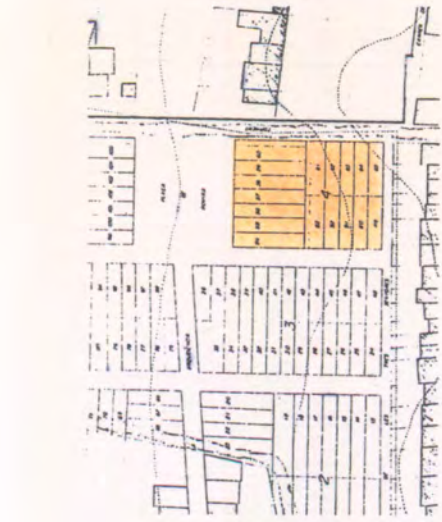
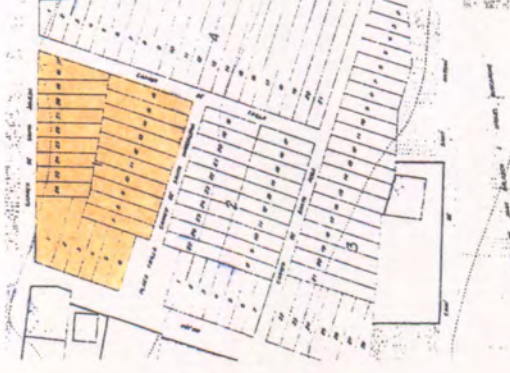
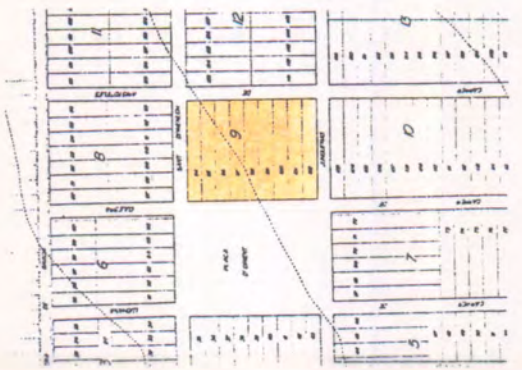
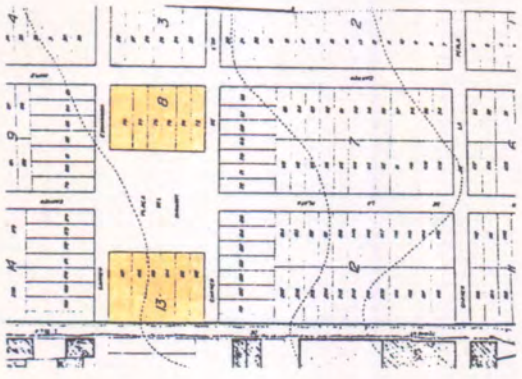
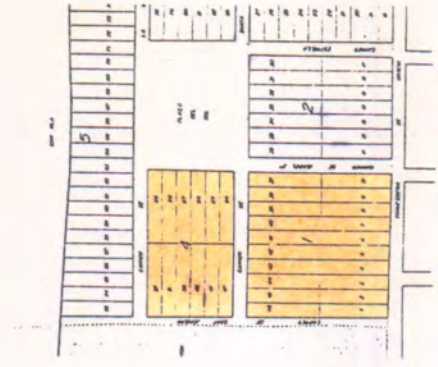
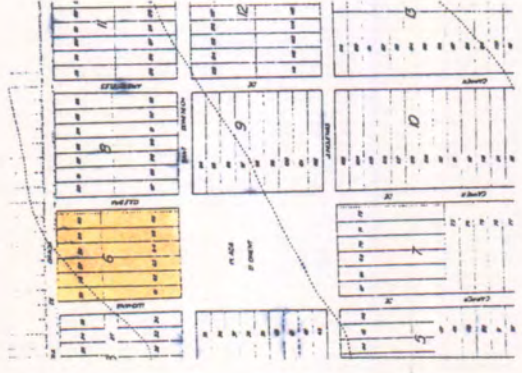
Ordenació Josep Rosell

Ordenació Marc d'Olives

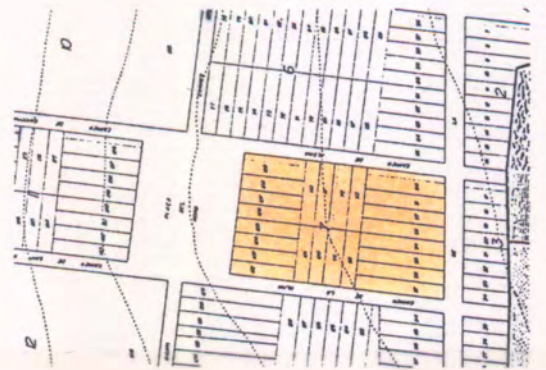
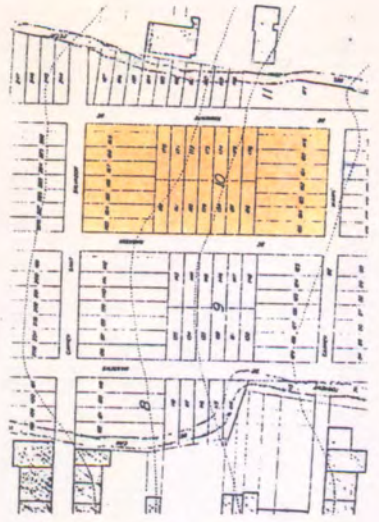
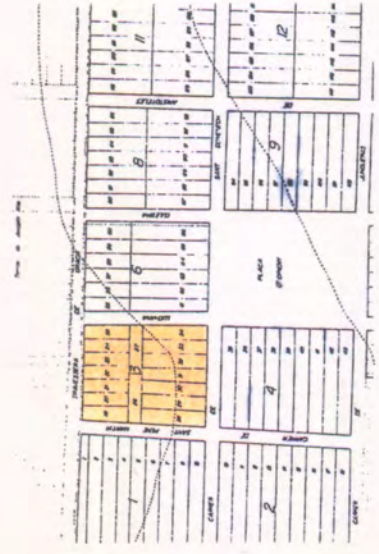
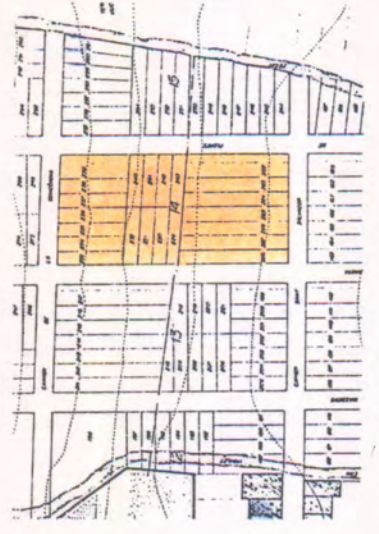

ILLES PER COMPOSICIÓ CAP-I-CUADA DE BANDES DE MÒDULS

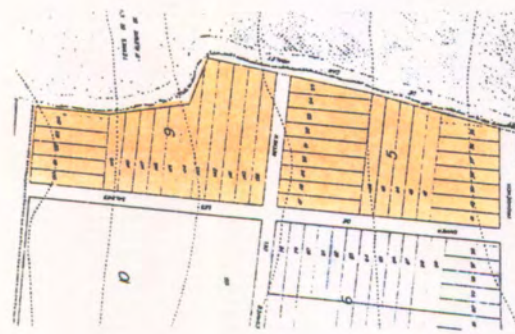
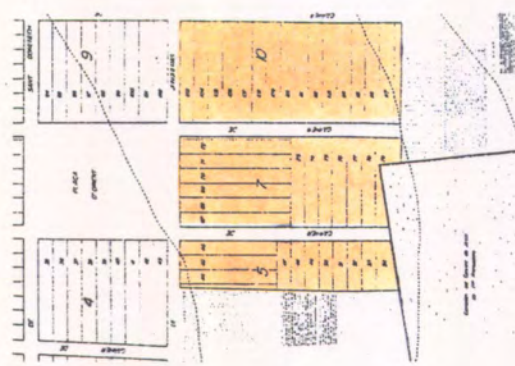
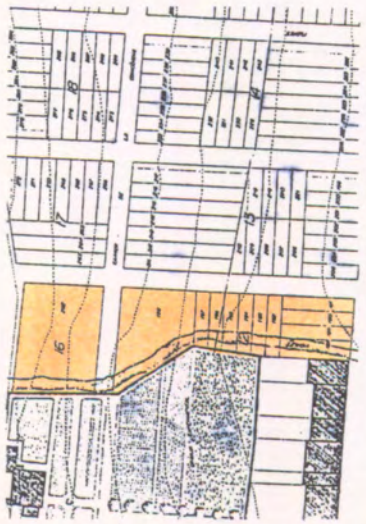
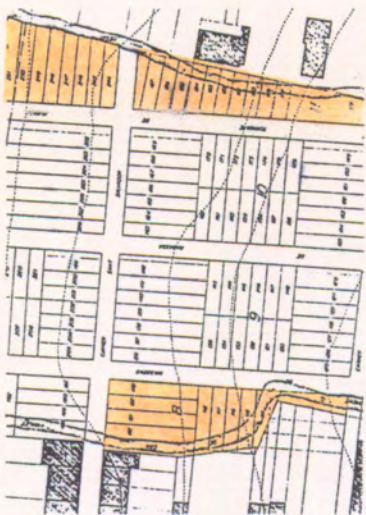
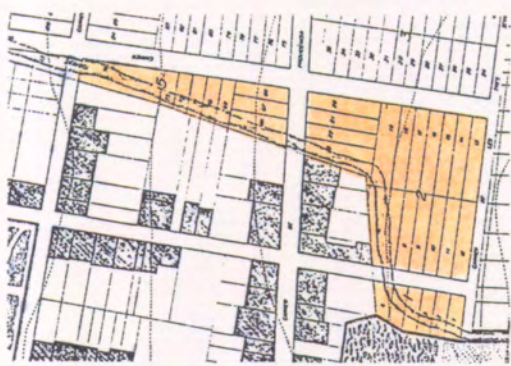
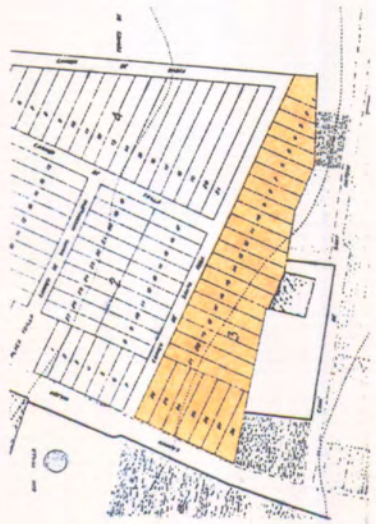
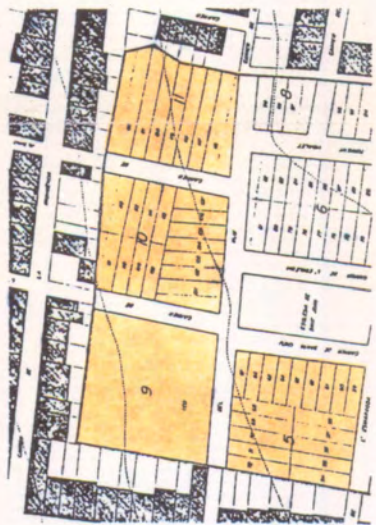
ILLES PER COMPOSICIÓ DEL MÒDUL A TRES FAÇANES

ILLES PER COMPOSICIÓ DEL MÒDUL A QUATRE FAÇANES

composició singular

ILLES IRREGULARS EN ELS MARGES DELS PROJECTES D'ORDENACIÓ

A les onze ordenacions majors, els correspon una longitud de vials de 10,5 Km aproximadament, que es van desenvolupar per fraccions en l'interval 272-1898 m. El quadre següent indica la longitud i superfície destinada a carrers en les onze ordenacions majors.

Ordenació	Longitud carrers	Superfície carrers
Àgueda Trilla	574,25 m.	2.939,77 m ² .
Marc Olives	1.058,50 m.	6.747,00 m ² .
Antoni Rabassa	272,50 m.	1.588,40 m ² .
P. Pava Galvany	938,96 m.	4.977,87 m ² .
Joaquim Mas	436,27 m.	2.235,58 m ² .
Francesc Alsina	601,39 m.	2.960,48 m ² .
Josep Rosell	1.099,97 m.	6.930,42 m ² .
R. Martí i P. Vilaregut	1.190,87 m.	6.469,83 m ² .
Torrente-Rabassa-Massens	1.898,00 m.	13.978,12 m ² .
Heresus d'Esteve Joanich	1.482,00 m.	11.964,50 m ² .
Hospital de la Santa Creu	745,00 m.	5.693,00 m ² .

Els coeficients s_e i s_a expliquen la densitat viària per ordenació. Les peces més regulars del primer període es mouen en l'interval 190-220 m/ha i consumeixen aproximadament entre el 10 i el 13 % del sòl.

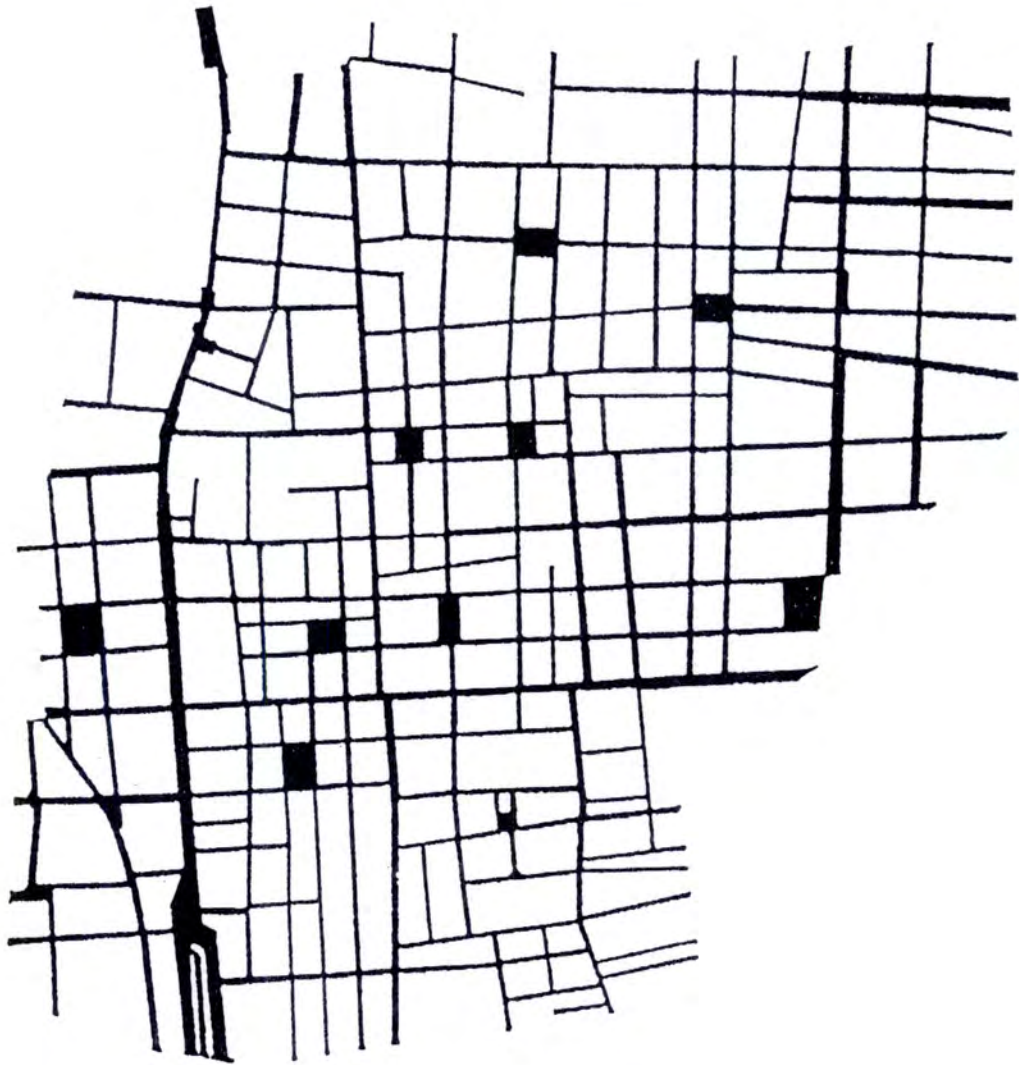
A partir de 1850 augmenta la densitat longitudinal fins als 276 m/ha de l'ordenació de Torrente-Massens-Rabassa i la vialitat ocupa cada vegada més sòl. Les darreres ordenacions en superen el 20%.

Ordenació	s_e	s_a
Àgueda Trilla	252,97 m/ha.	1.295,05 m ² /ha.
Marc Olives	212,97 m/ha.	1.357,54 m ² /ha.
Antoni Rabassa	137,41 m/ha.	801,00 m ² /ha.
P. Pava Galvany	217,05 m/ha.	1.150,68 m ² /ha.
Joaquim Mas	219,23 m/ha.	1.123,40 m ² /ha.
Francesc Alsina	192,75 m/ha.	948,87 m ² /ha.
Josep Rosell	269,60 m/ha.	1.698,63 m ² /ha.
R. Martí i P. Vilaregut	226,40 m/ha.	1.230,00 m ² /ha.
Torrente-Rabassa-Massens	276,59 m/ha.	2.037,06 m ² /ha.
Heresus d'Esteve Joanich	252,22 m/ha.	2.036,23 m ² /ha.
Hospital de la Santa Creu	274,71 m/ha.	1.892,93 m ² /ha.

CARRERS DE CARÀCTER PARTICULAR

8

4. LA PLAÇA

Les places de Gràcia no són diferents als carrers i les cases. Vull dir, que no són artificis d'acadèmia en conflicte amb el teixit urbà que les envolta, com les primeres places barroques o les places dites vuitcentistes. No són una forma regular que s'imposa al medi pel seu valor de diferència. Començo amb aquest reguitzell de negacions a propòsit, ja que la majoria de places vuitcentistes a Catalunya són precisament això, buits regulars que semblen tallats en el cos massís de la ciutat.

Per contrapartida, les places de Gràcia neixen amb el mateix ordre constitutiu de la vila. En totes les ordenacions, la plaça és solidària amb el teixit urbà que l'envolta. Així doncs, la plaça és coherència i no contrast en aquest model de creixement.

Les places graciencques confereixen a cada peça ordenada un cert valor d'identitat. Ens recorden l'origen fragmentari de la vila, sense ambigüitats.

Imaginem la situació a l'inrevés: en lloc del buit de les places, disposem en cada projecte una illa més. El centre de l'ordenació desapareix. Només hi ha una xarxa ortogonal que cerca la connexió amb el context. Costaria identificar l'àmbit com un lloc amb qualitats pròpies en el conjunt de la vila. De fet, així va passar en l'ordenació de Mariano Alegre per sobre de Can Trilla. Ningú no la sap reconèixer en la trama general de la vila.

Les places es repeteixen fins a onze, i en la repetició i la redundància del mateix tipus d'espai públic s'origina un cert efecte favorable. Una sola plaça tindria menor interès. A Gràcia no hi ha un centre general, i paradoxalment és aquesta pèrdua del centre global en benefici d'una pluricentralitat dispersa una de les seves propietats diferenciadores.

És equivocada, o millor, minimitzadora, la interpretació homogènia de les places de Gràcia. Cal descodificar la impressió espontània, i en canvi, llegir-hi i veure-hi el matís diferenciador. Convido ara a valorar-ne la forma, l'extensió i la relació amb la trama.

Pel que fa a l'extensió, oscil·len entre els 452 m² de la plaça Trilla i els 4.528 m² de la plaça Joanich. És tracta d'excepcions respecte a la mitjana, ja que les nou places restants tenen la seva superfície en l'interval 2000-3000 m². És especialment generosa la plaça del Rei (ordenació Marc d'Olives) amb una extensió de més de 4000 m² i una ea de 827 m²/ha, inferior tanmateix a la plaça del sòl, amb una ea = 1232 m²/ha. Aquest coeficient ens permet comprovar que la densitat d'espais lliures per ordenació oscil·la entre el 2 i el 12 %. Al principi, les diferències de densitat (ea), eren acusades, però a poc a poc, es van anar establint entre el 5 i el 7 %.

Ordenació	Sup. total plaça	ea.
Agueda Trilla	452,92 m ²	199,51 m ² /ha.
Marc Olives	4.112,20 m ²	827,40 m ² /ha.
Antoni Rabassa	—	—
Paula Pava Galvany	2.972,65 m ²	687,15 m ² /ha.
Josquim Mas	2.451,95 m ²	1.232,13 m ² /ha.
Francesc Alsina	2.038,63 m ²	653,40 m ² /ha.
Josep Rosell	2.025,00 m ²	496,32 m ² /ha.
R. Martí i P. Vilaregut	2.548,42 m ²	490,10 m ² /ha.
Torrente-Tabassa-Massens	2.419,00 m ²	352,52 m ² /ha.
Hereus d'Esteve Joanich	4.528,00 m ²	770,61 m ² /ha.
Hospital de la Santa Creu	2.130,30 m ²	708,33 m ² /ha.

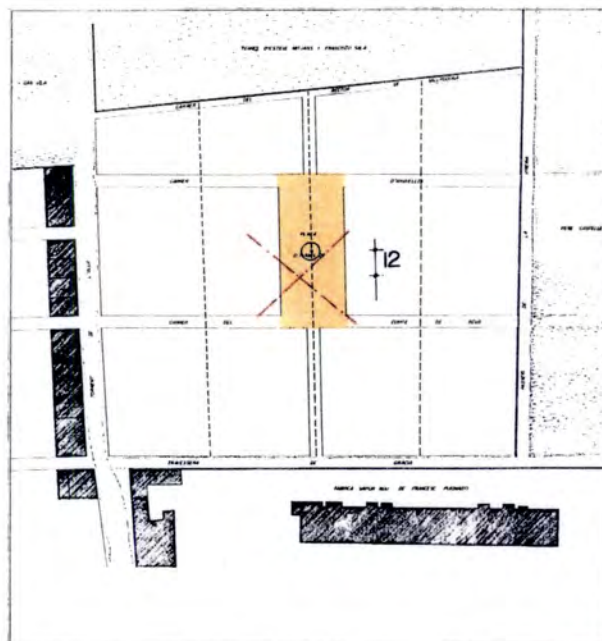
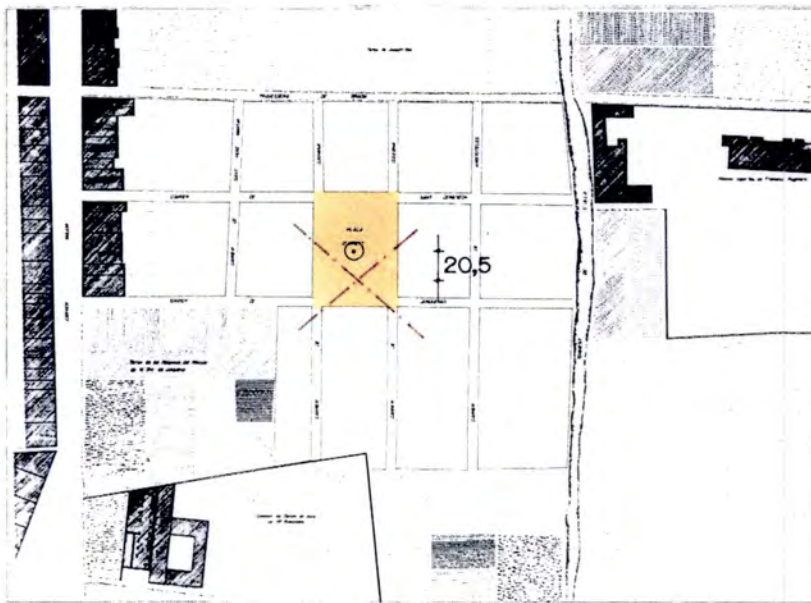
Pel que fa a les proporcions, es tendeix a figures rectangulars poc acusades en l'interval de proporcions 1:1,2 - 1:1,5. Només la plaça d'Isabel II depassa la relació 1:2. El gràfic núm. 9 presenta totes les places en una mateixa figura i escala en una seqüència temporal. Una qüestió significativa pel que fa al projecte està en la relació de la plaça respecte a la peça de sòl ordenada. Els gràfics núm..... presenten la plaça dins de cada peça en relació a la trama viària pròpia i el centre geomètric de la peça. Podem constatar que en els primers projectes (gràfic 10), el centre de la plaça i el centre geomètric de la peça són ben propers. De fet, el centre geomètric de la peça sempre és dins el recinte de la plaça. A poc a poc, el centre de la plaça es va allunyant del centre geomètric de la peça (fig. 11). A la plaça del Diamant i la plaça del Nord, el centre geomètric ja es troba en el perímetre de la plaça. En les darreres ordenacions, el centre geomètric de la peça i el de la plaça es poden separar fins a 125 m (fig. 12). Aquest desplaçament de la

plaça respecte al centre geomètric de la peça, augmenta al llarg del procés. En els primers projectes, això és, quan les exigències del context són menors, el projectista fa coincidir plaça i centre de la peça, assenyalant-ne així l'autonomia de la figura. De mica en mica el centre simbòlic del projecte (la plaça), s'ha de comprometre amb ordres aliens i es desplaça en funció d'estratègies d'altra índole. La plaça Trilla n'és, sens dubte, l'excepció.

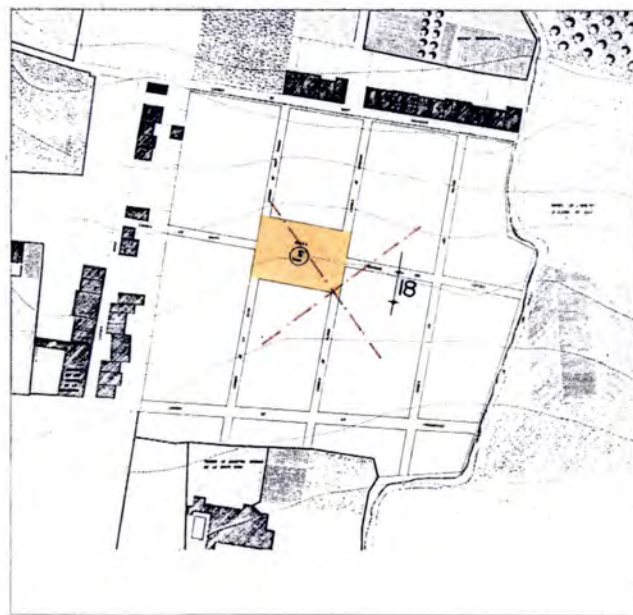
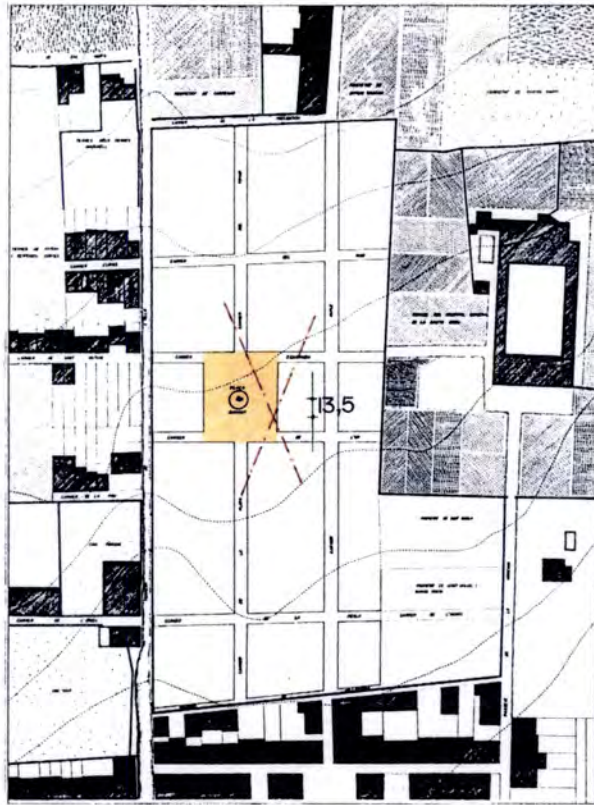
La relació de la trama viària amb la plaça es planteja de dues maneres diferents:

- a) La plaça és un buit regular i coherent dins la trama i per consegüent és voltada perimetralment per la pròpia trama.
- b) La plaça és embocada axialment per un dels carrers de la trama viària. En aquest cas (plaça d'Isabel II, plaça del Diamant, plaça Rovira i Trias), l'eix interromput augmenta implícitament la propietat recintual de l'espai.

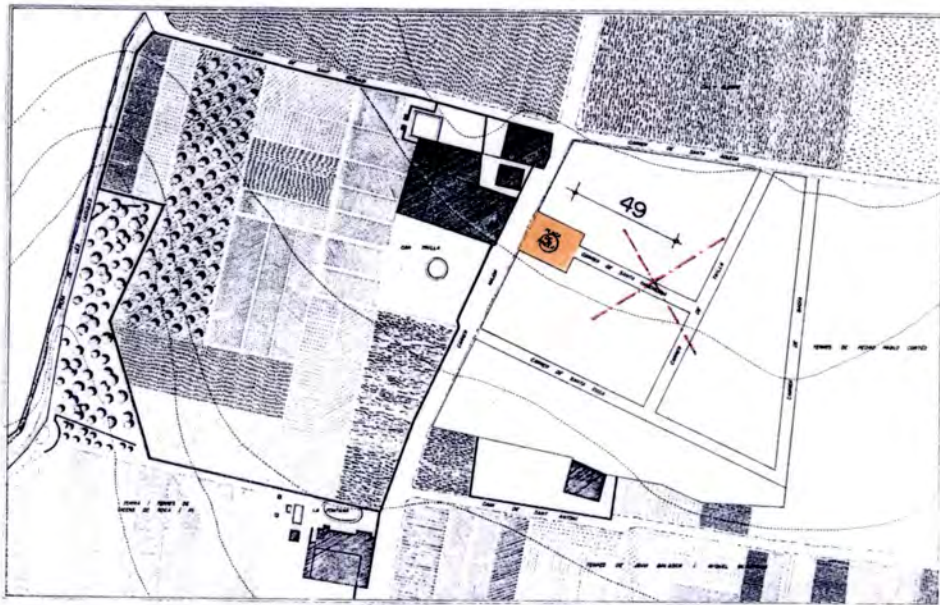
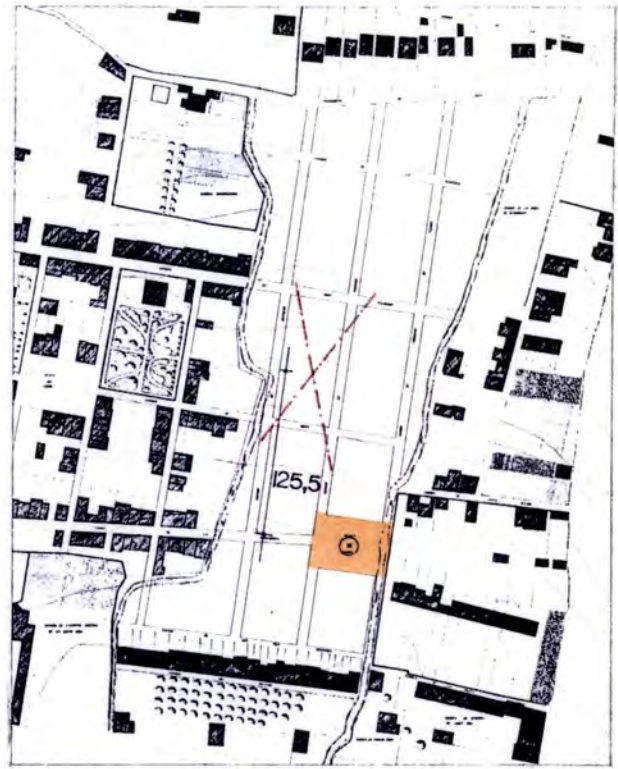
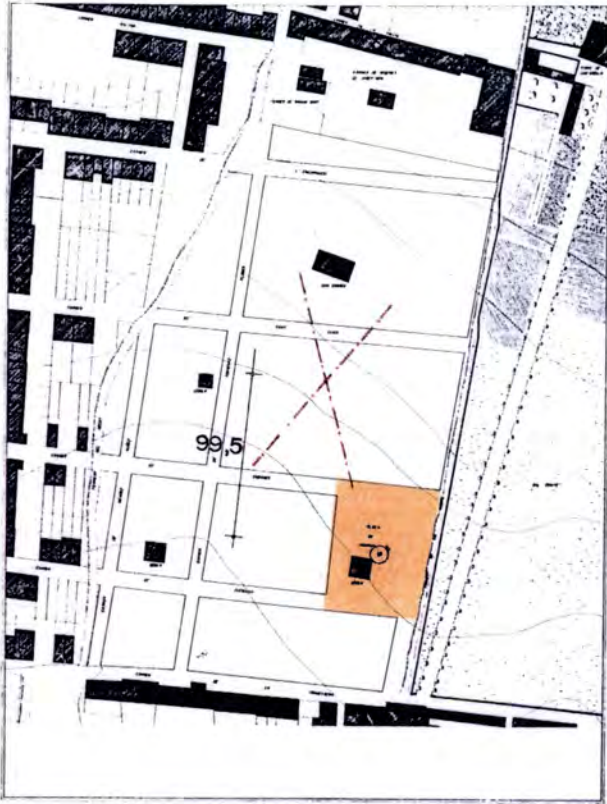
RELACIÓ DE LA PLAÇA AMB EL CENTRE GEOMÈTRIC DE LA PEÇA

10

RELACIÓ DE LA PLAÇA AMB EL CENTRE GEOMÈTRIC DE LA PEÇA

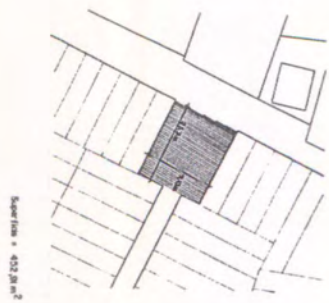
//

RELACIÓ DE LA PLAÇA AMB EL CENTRE GEOMÈTRIC DE LA PEÇA

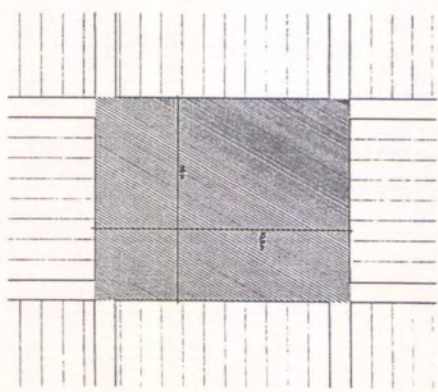
FIGURES

1. Una classificació dels mòduls parcel·lars segons la seva geometria i posició dins la peça; parcel·les regulars, irregulars i marginals.
2. Document original de l'any 1878 per a la sol·licitud d'una llicència d'edificació a l'Ajuntament de Gràcia. Es tracta de l'únic document gràfic de l'expedient. El mòdul parcel·lari i l'ocupació d'aquest mòdul per l'edificació constitueixen tota la informació que requereix l'Ajuntament. El dibuix representa amb un nivell d'abstracció extrem, la unitat urbana edificatòria mínima del model de creixement urbà gracienc.
3. La grandària de les illes.
4. La geometria interior de l'illa. Quatre models de composició parcel·lària.
5. Illes irregulars en els marges dels projectes d'ordenació.
6. Carrers de caràcter general.
7. Carrers de caràcter particular.
8. La trama viària; estat final.
9. Les places de Gràcia. Proporcions i relació amb el parcel·lari i la trama.
- 10, 11 i 12. Relació de la plaça amb el centre geomètric de la peça objecte d'ordenació.

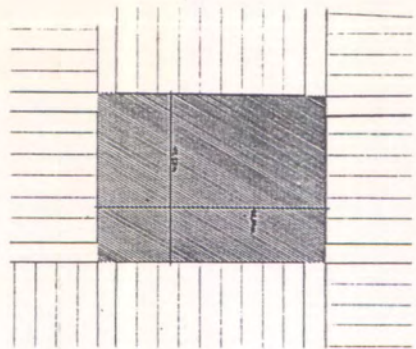
PLAÇA DE TRILLA 1830

Superfície = 402,8m²

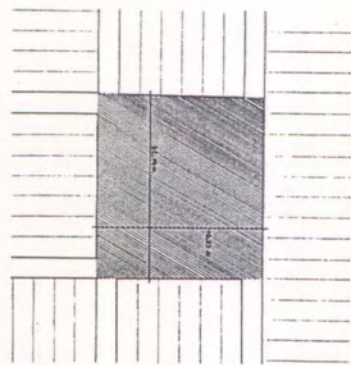
PLAÇA DEL REI 1831

Superfície = 4182,2 m²

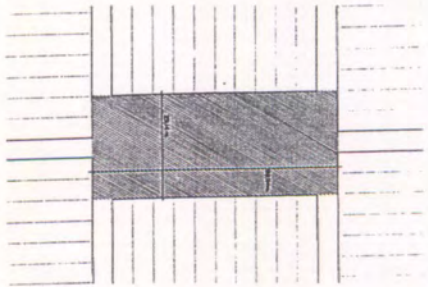
PLAÇA D'ORIENT 1836

Superfície = 2372,5 m²

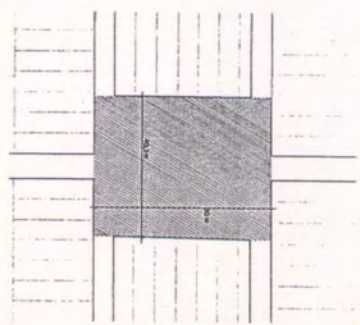
PLAÇA DEL SOL 1840

Superfície = 2451,95 m²

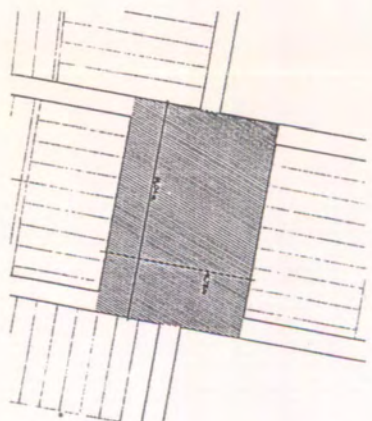
PLAÇA D'ISABEL II 1843

Superfície = 2036,43 m²

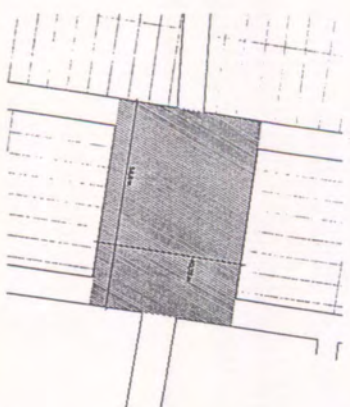
PLAÇA DEL DIAMANT 1850

Superfície = 2022 m²

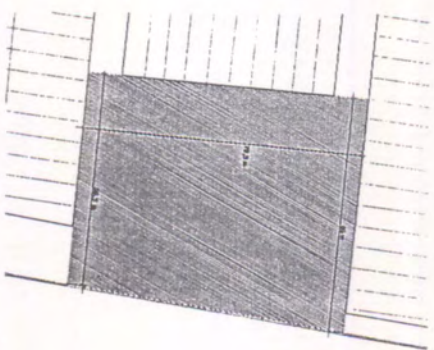
PLAÇA DEL NORD 1860

Superfície = 2496,42 m²

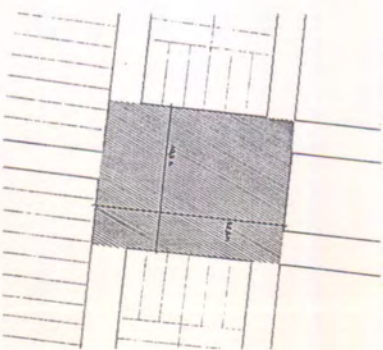
PLAÇA DE ROVIRA I TRIAS 1861

Superfície = 2396,2 m²

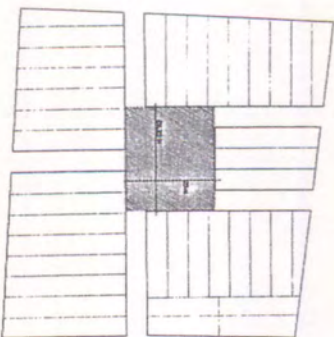
PLAÇA DE JOANICH 1877

Superfície = 4331,0 m²

PLAÇA DE LA VIRREINA 1883

Superfície = 2.025,3

PLAÇA DE LA RAVALITAT

Superfície = 721,25 m²

ANNEX 2

**ESTUDI REFERENT ALS TIPUS RESIDENCIALS DE PRIMERA
OCUPACIÓ A LA VILA DE GRÀCIA (període 1800-1897)**

1. **INTRODUCCIÓ. CARÀCTER RESIDENCIAL DE LA NOVA CIUTAT**
2. **ASSAIG DE CLASSIFICACIÓ TIPOLÒGICA**
  - 2.1.- **El tipus edificatori sobre parcel.la de 30 pams**
  - 2.2.- **El tipus edificatori sobre parcel.la de 45 pams**
  - 2.3.- **El tipus edificatori sobre parcel.la de 60 pams**
3. **CARACTERÍSTIQUES CONSTRUCTIVES, COMPOSITIVES I DE DISTRIBUCIÓ**
  - 3.1.- **El cos d'escala**
  - 3.2.- **L'estructura**
  - 3.3.- **La distribució, els serveis**
  - 3.4.- **El pla de façana**
4. **EDIFICI I PARCEL.LA. LA ILLA IDEAL**

1. INTRODUCCIÓ. CARÀCTER RESIDENCIAL DE LA NOVA CIUTAT

Ja hem explicat sobradament fins a quin punt l'eficàcia del procediment urbanitzador que es va produir sistemàticament a Gràcia al llarg del segle XIX es deu a la seva aptitud per fer del parcel.lari el centre de gravetat de la futura vila.

La ciutat es projecta per primera vegada com un sistema de solars. Però la parcel.la-mòdul, només és una abstracció a efectes projectuals. El mòdul parcel.lari representa la unitat mínima de compra-venda del sòl susceptible de satisfer les necessitats residencials d'un tipus de clientela previsible.

Ja de bon principi parcel.la-mòdul i unitat constructiva no són la mateixa cosa. L'estudi realitzat de les llicències d'obreria i edificació fins a l'any 1872 a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona ens permeten assegurar que les cases que es construeixen a Gràcia són d'un mòdul, un i mig, o dos, equivalents a una amplària de façana de 30, 45 i 60 pams respectivament. Serà des d'aquest joc de mides, que es produiran les successives metamorfosis i intensificacions residencials posteriors. L'assaig tipològic que presentem com a annex al discurs principal del treball té per objectiu informar de la traducció tridimensional en què esdevingué la regular estructura parcel.lària projectada.

"Tipus", tipologia, és un concepte complex i ja estudiat en profunditat als anys 60. En el nostre cas vol dir "conjunt de cases que responen a un patró únic definit per les característiques mides del parcel.lari, la distribució de l'edifici, per un sistema de repartiment dels pisos, (habitatge a les plantes altes i taller o magatzem per vendre als baixos) i per un mètode compositiu de la façana quasi inevitable. Ja sabem, com ens recordà Rossi, que no es pot identificar tipus amb distribució. El tipus es constant i es presenta amb caràcters de necessitat i universalitat.

(1)

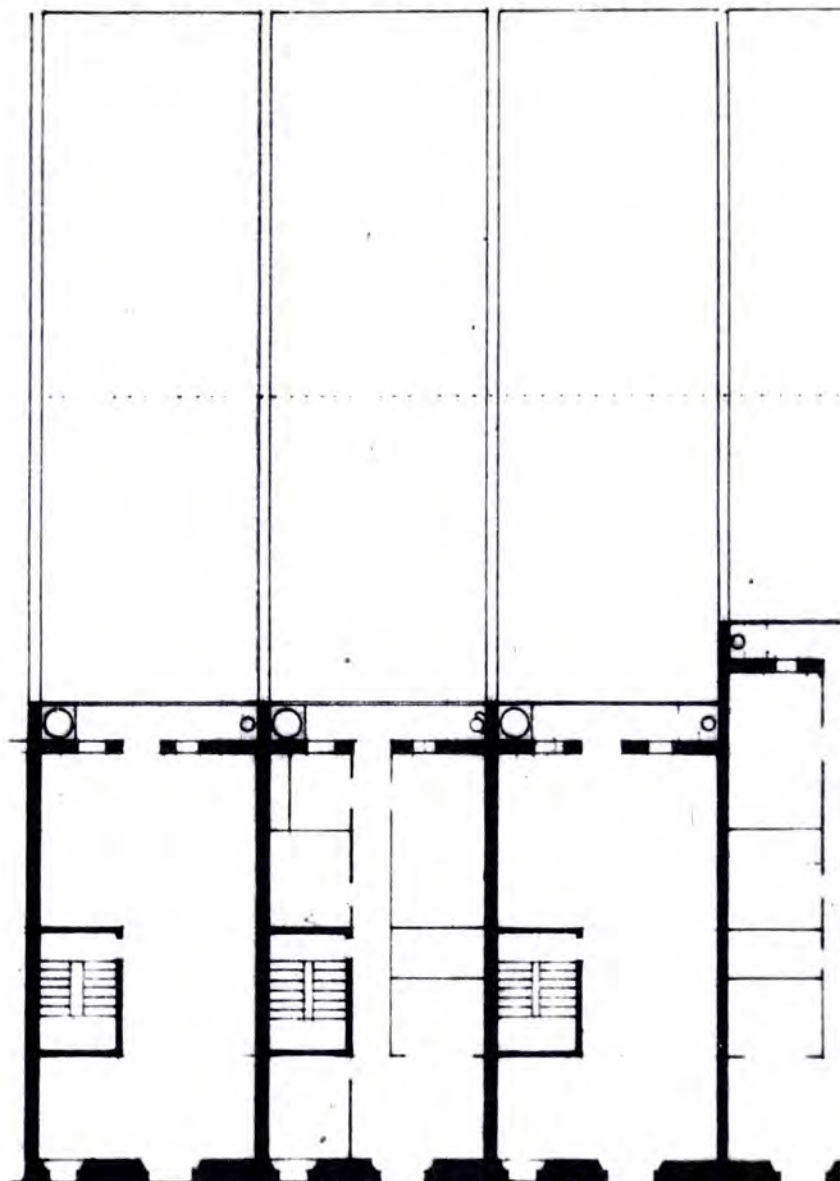
De fet, el tipus de casa d'habitatges en passadís és un esquema vell i repetit arreu, producte d'una racionalitat constructiva i sobretot de la

necessitat de rendibilitzar al màxim l'element d'accés públic: el carrer o camí. L'interessant, pel que fa a Gràcia, és la utilització sistemàtica d'un tipus determinat, en els seus caràcters tipològics, per la seva relació lineal amb el carrer o camí, per la construcció i per una forma urbana que s'estén sobre una trama reticular. Aquesta situació particular exigirà un desenvolupament del tipus inicial que a poc a poc s'anirà adaptant a aquesta lògica urbana.

Gràcia, com a primera operació urbanística significativa fora muralles va confirmar l'habitatge com a matèria principal del creixement urbà. No seria exacte dir que es tracta d'una ciutat exclusivament residencial, (l'annex 2 fa referència als molts vapors i altres petites indústries establertes), però sí que neix pensada prioritàriament per a la residència les característiques dels tipus que constitueixen quasi la totalitat i que presentem en l'epígraf 2. Per tant, és lícit afirmar que Gràcia va significar en el nostre context la primera experiència de nova ciutat especialitzadament residencial, de lloc útil creat i construït per a residir.

En els tres epígrafs següents d'aquest annex es descriuen les constants de caràcter distributiu, constructiu i compositiu en què es fonamenta la definició de cada tipus. Sembla clar que el component definitiu de cada tipus és l'amplada de parcel·la. En l'epígraf 2 hem arriscat per a cada tipus un dibuix sintètic de les constants susceptibles de ser representades en planta. L'epígraf 3 fa referència a característiques constructives i de composició. Són els components que fan més evident la continuïtat edificatòria del barri. Els gràfics núm. 5, 6 i 7 mostren en contigüitat la imatge dels diferents tipus. No n'hi ha dos d'iguals, malgrat això no es pot discutir certa continuïtat unitària en la imatge global. Finalment, en l'epígraf 4, imaginem una illa, virtual; només es tracta d'una unitat urbana imaginada per agregació dels diversos tipus anteriors. El dibuix evidencia la relació de l'edifici amb el pati i el carrer, i la inqüestionable importància del pati d'illa com a garantia de satisfacció de les condicions higièniques, que difícilment resolva l'ordre vell de la Barcelona emmurallada. La prudent ocupació de la parcel·la, i implícitament de l'illa, va dotar les cases de Gràcia dels atributs que els higienistes reclamaven des de començament de segle.

(2)

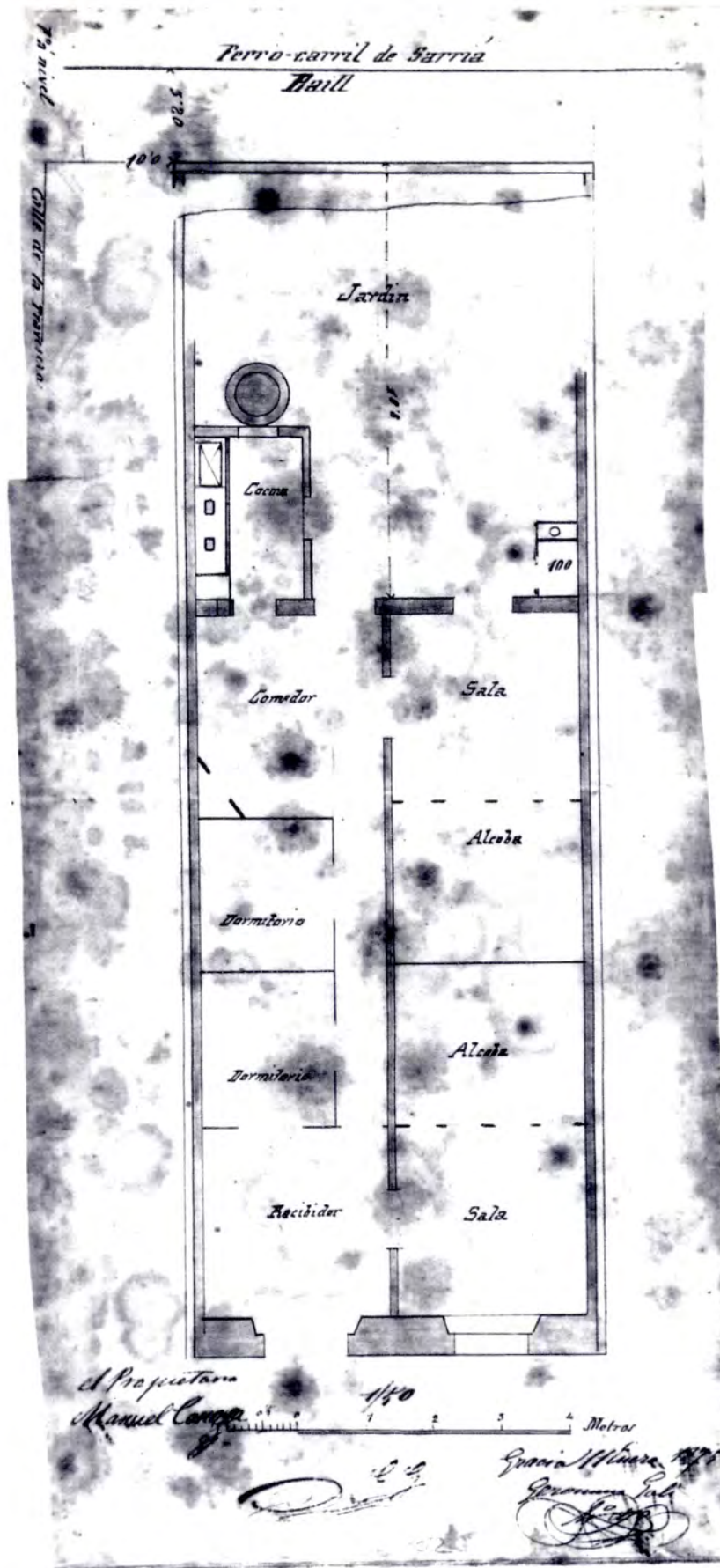
/

2. ASSAIG DE CLASSIFICACIÓ TIPOLÒGICA

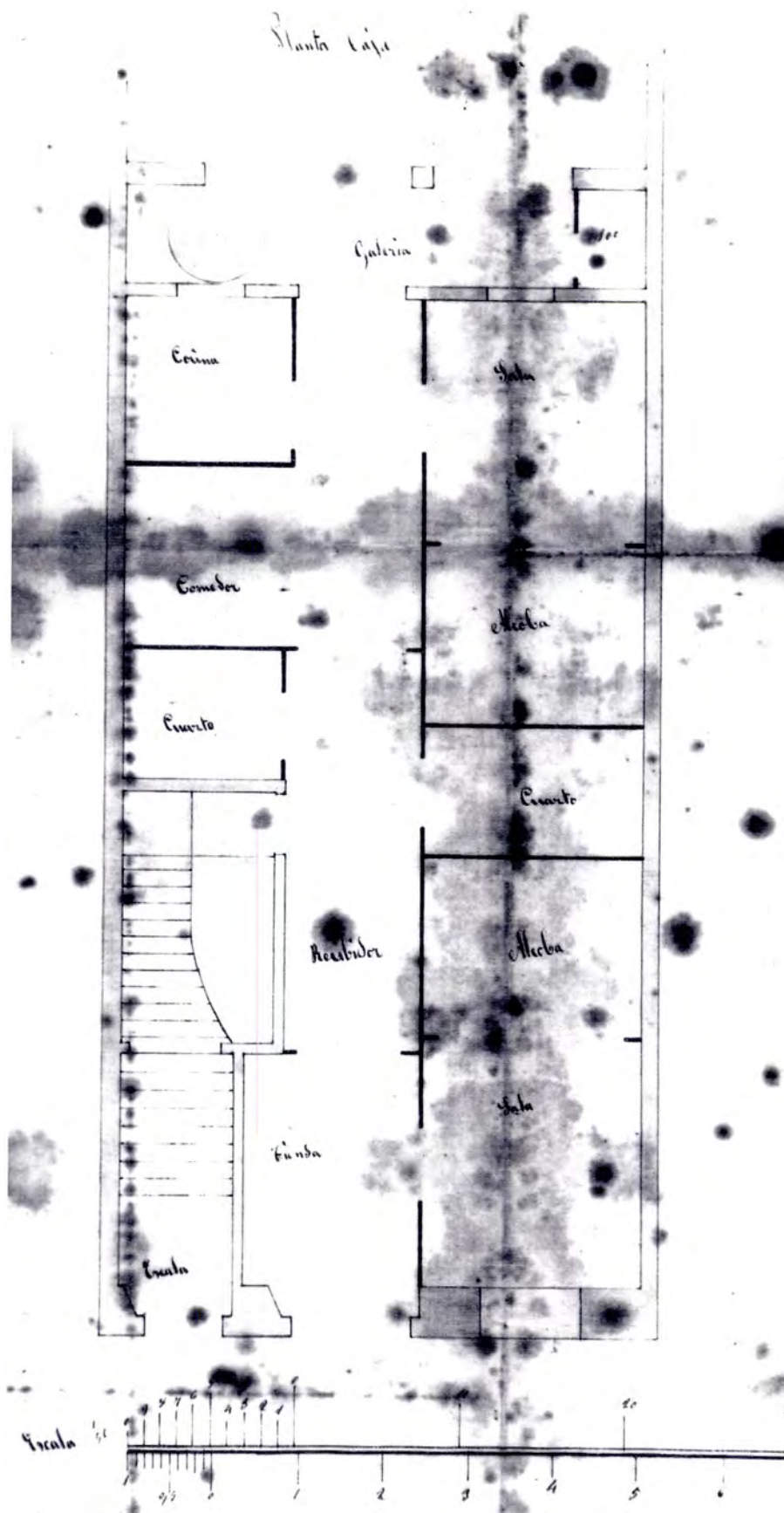
2.1 El tipus edificatori residencial sobre parcel·la de 30 pams d'ample

Es tracta d'un edifici molt semblant als edificis d'habitatges que es construeixen a tot el llarg del segle XVIII dins de la ciutat emmurallada. L'escala es col·loca forçosament a un costat i divideix l'habitatge en dues zones, anterior i posterior, que immediatament s'especialitzen. La menor o major profunditat de l'edifici allargarà, més o menys, el corredor central des del qual s'accedeix a un nombre variable d'estances a la zona central de l'habitatge, sense ventilació ni il·luminació directa.

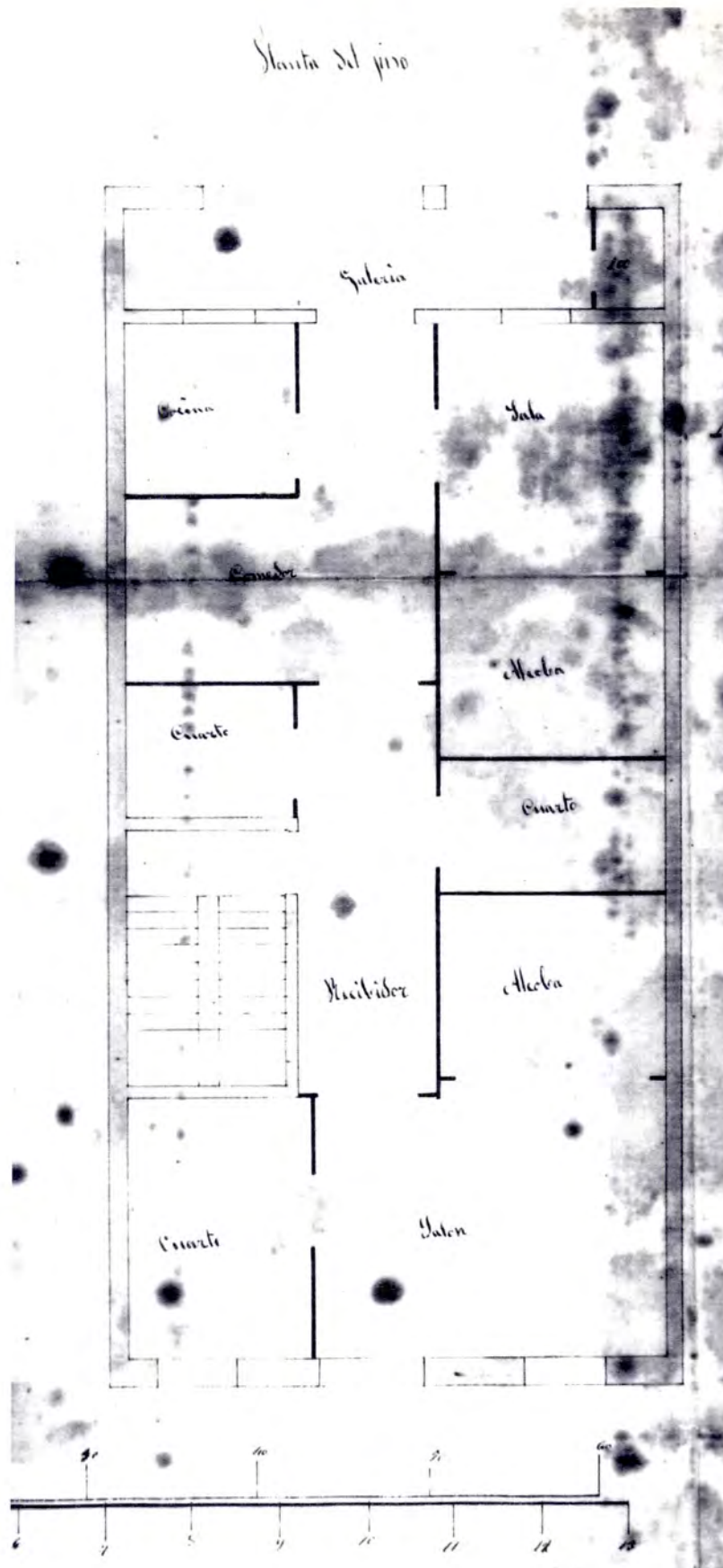
La posició de la parcel·la respecte a la ciutat determina també l'especialització zonal de l'habitatge, ja que la forzosa situació del pou d'aigües brutes al pati de parcel·la exigeix que els serveis situïn a la part posterior de l'habitatge, quedant automàticament desplaçats a la part anterior les sales representatives i els usos nobles.

2.1.a) Document original d'una planta corresponent a un edifici amb la distribució pròpia del tipus edificatori sobre parcel·la de 30 pams d'una sola planta (1875).

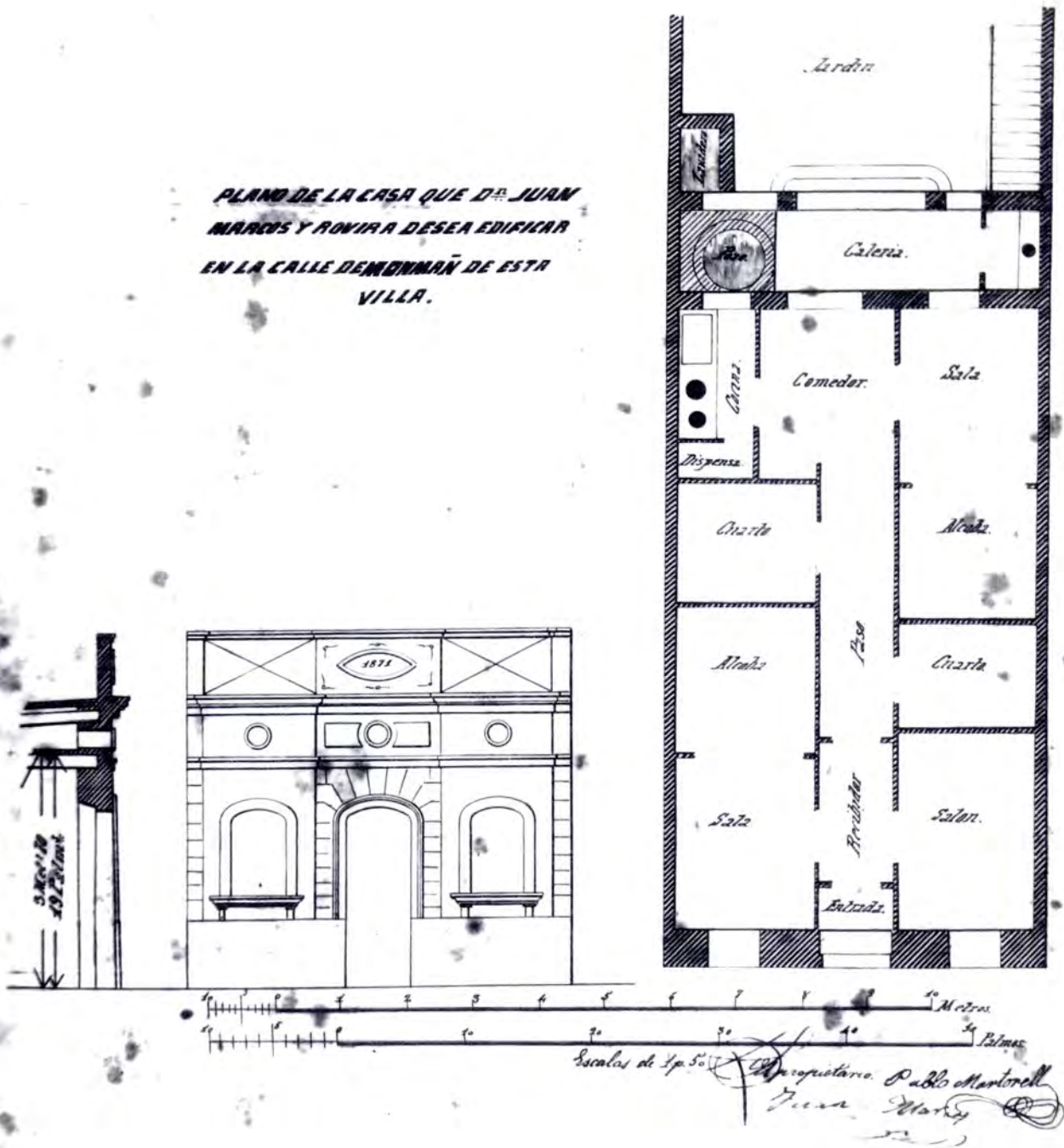

2.1.b) Document original corresponent a una variant distributiva del tipus sobre parcel·la de 30 pams que incorpora a la planta baixa l'ús residencial (1878).

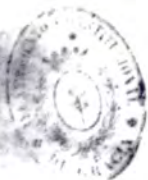
2.1.c) Document original d'una planta corresponent al tipus sobre parcel·la de 30 pams d'amplada i alguns pisos d'altura (comunament entre un i quatre). El sistema de buits, tres en aquest cas, es disposa independentment de la distribuci3 interior, i tendeix sobretot a respectar les regles que la simetria exigeix.

**PLANO DE LA CASA QUE D.^o JUAN
MARCOS Y ROVIRA DESEA EDIFICAR
EN LA CALLE DEMONMAN DE ESTA
VILLA.**

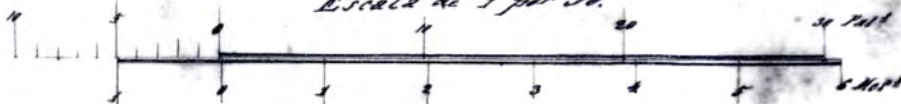

2.1.d) Document original que mostra la planta i l'alçat del tipus que es desenvolupa a final de segle XIX en les ordenacions de la part nord (Pl. Rovira i Trias, Pl. Nord, etc), sobre parcel·les de 30 pams. Es tracta de segones residències que alliberen bona part de la parcel·la en l'àmbit posterior.

*Calle de la Libertad.
Casa n.º 23*

Escala de 1 por 50.

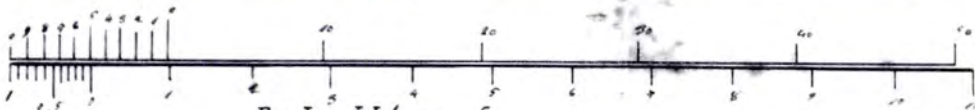
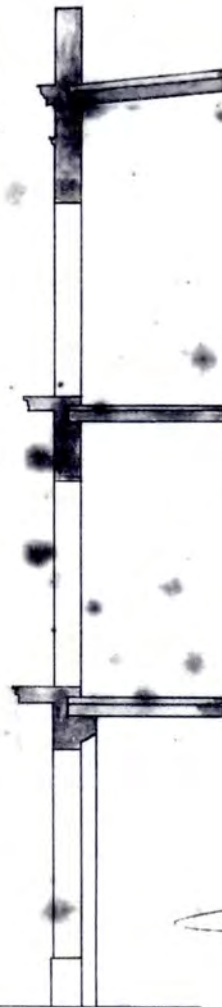
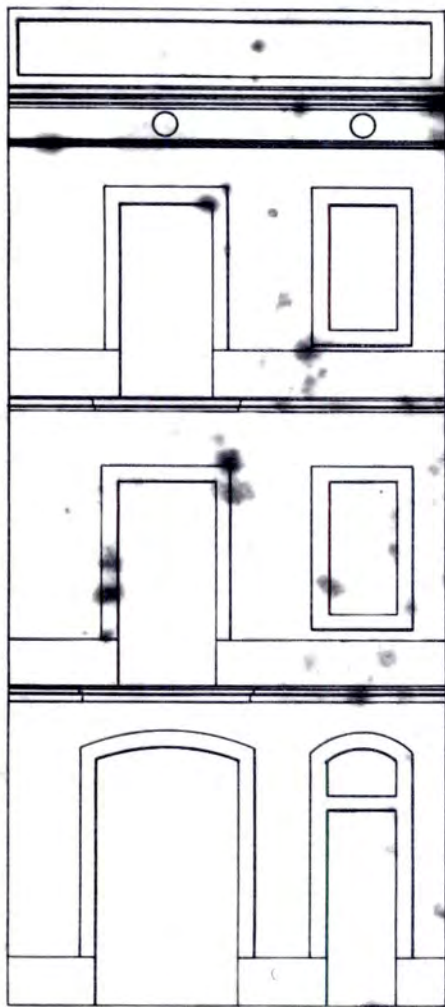

Antonio Domínguez

2.1.e) Document original corresponent a la façana d'un projecte d'edifici d'habitatges de l'any 1875.

Propiedad de D. Juan Pignol calle de la Estrella en Gracia

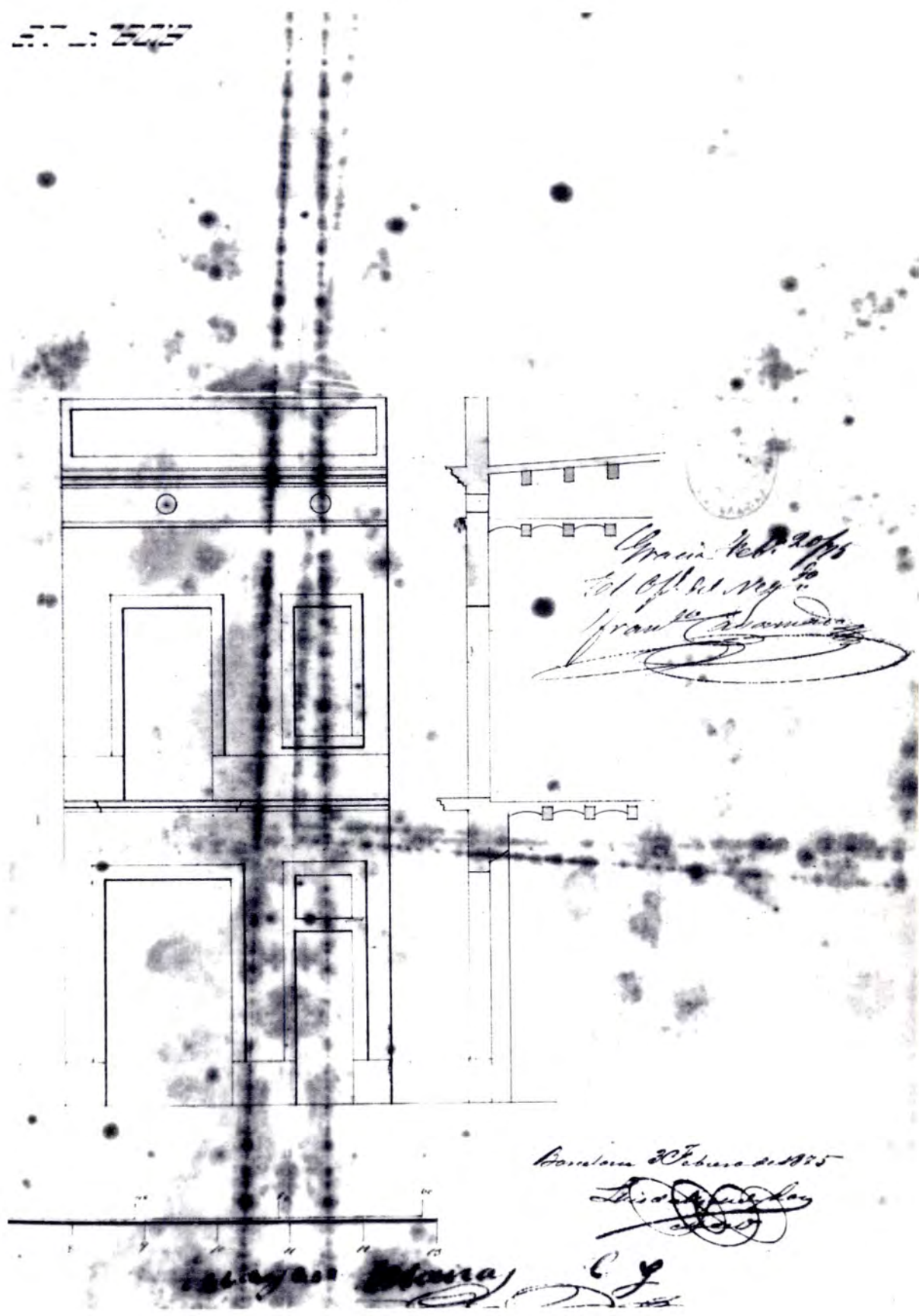

Escala del 1 por 50

*Gracia 9 Setiembre de 1872
D. Juan Pignol de D. J.*

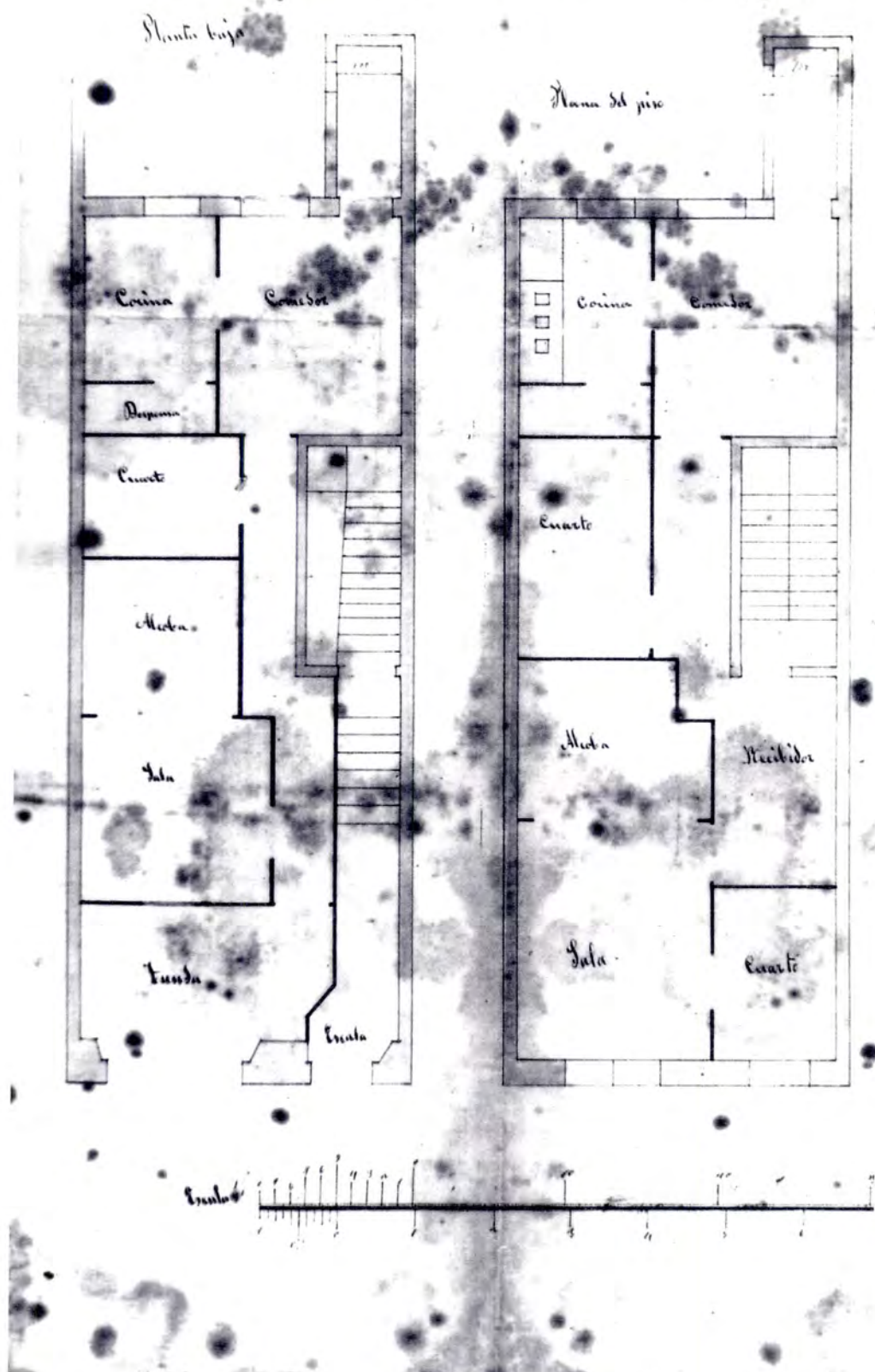
2.1.f) Document corresponent a la façana d'un projecte d'edifici d'habitatges de l'any 1872.

2.1.g

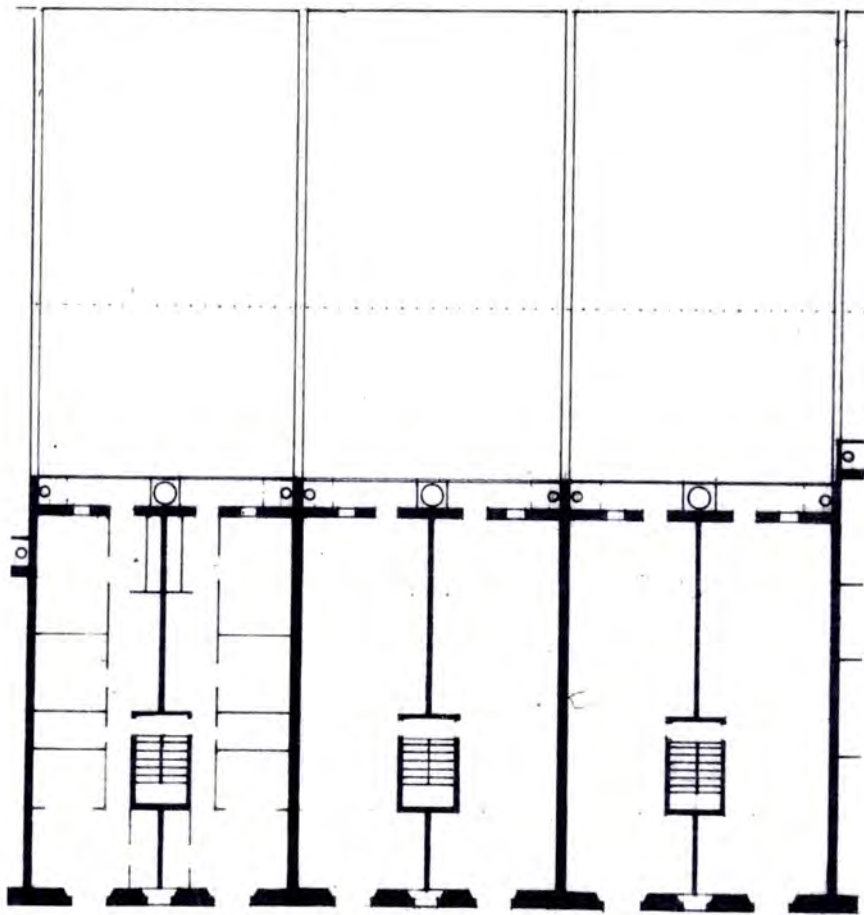

2.1.g) Document corresponent a la façana i la secció d'un projecte d'edifici sobre parcel.la de 22 pams d'amplada.

Planta baixa i planta pis del 1872

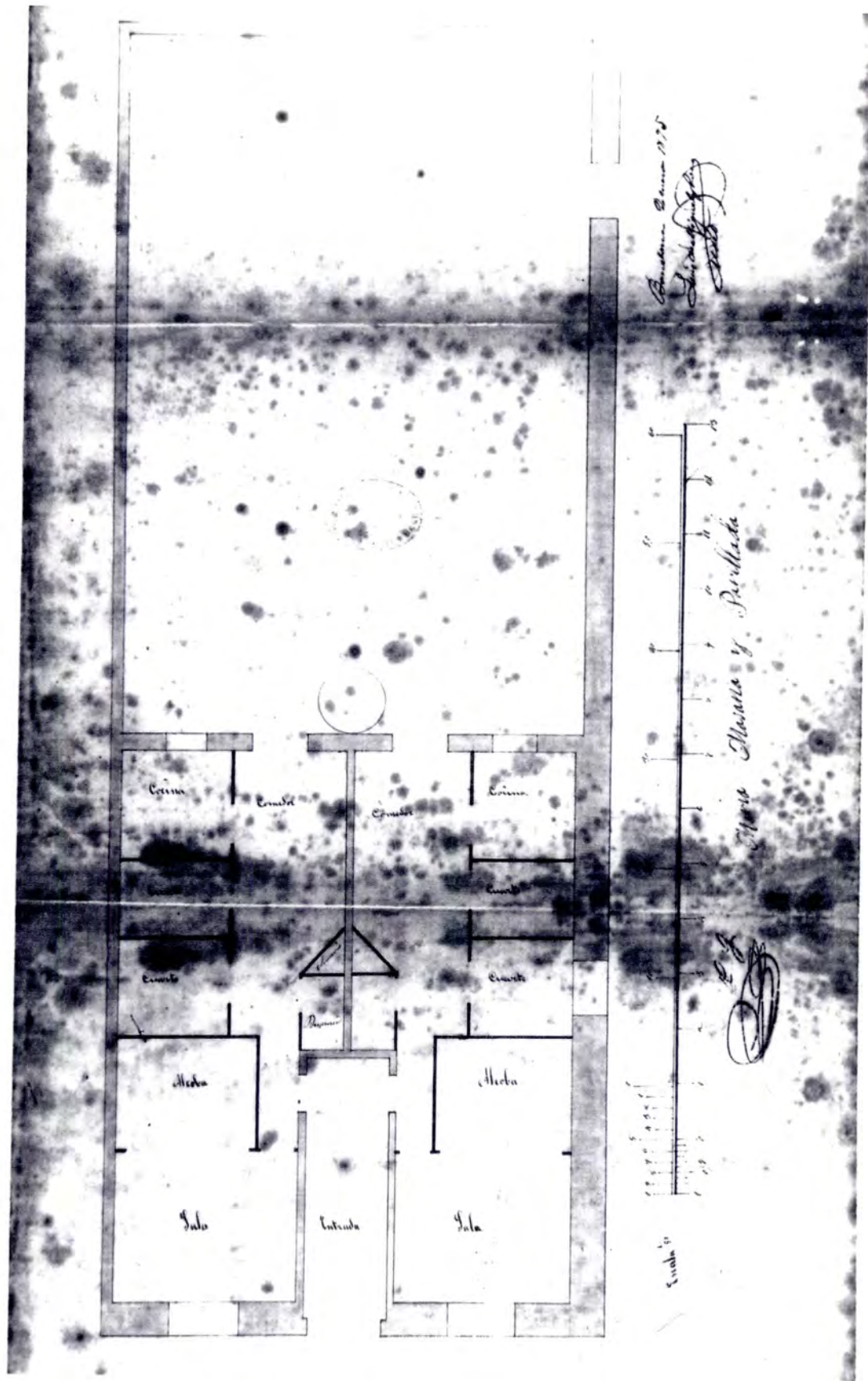
2.1.h) Document corresponent a la planta baixa i la planta pis del tipus corresponent a la parcel·la de 22 pams en una de les primeres ordenacions. També hi ha zona d'habitatge a la planta baixa (any 1872).

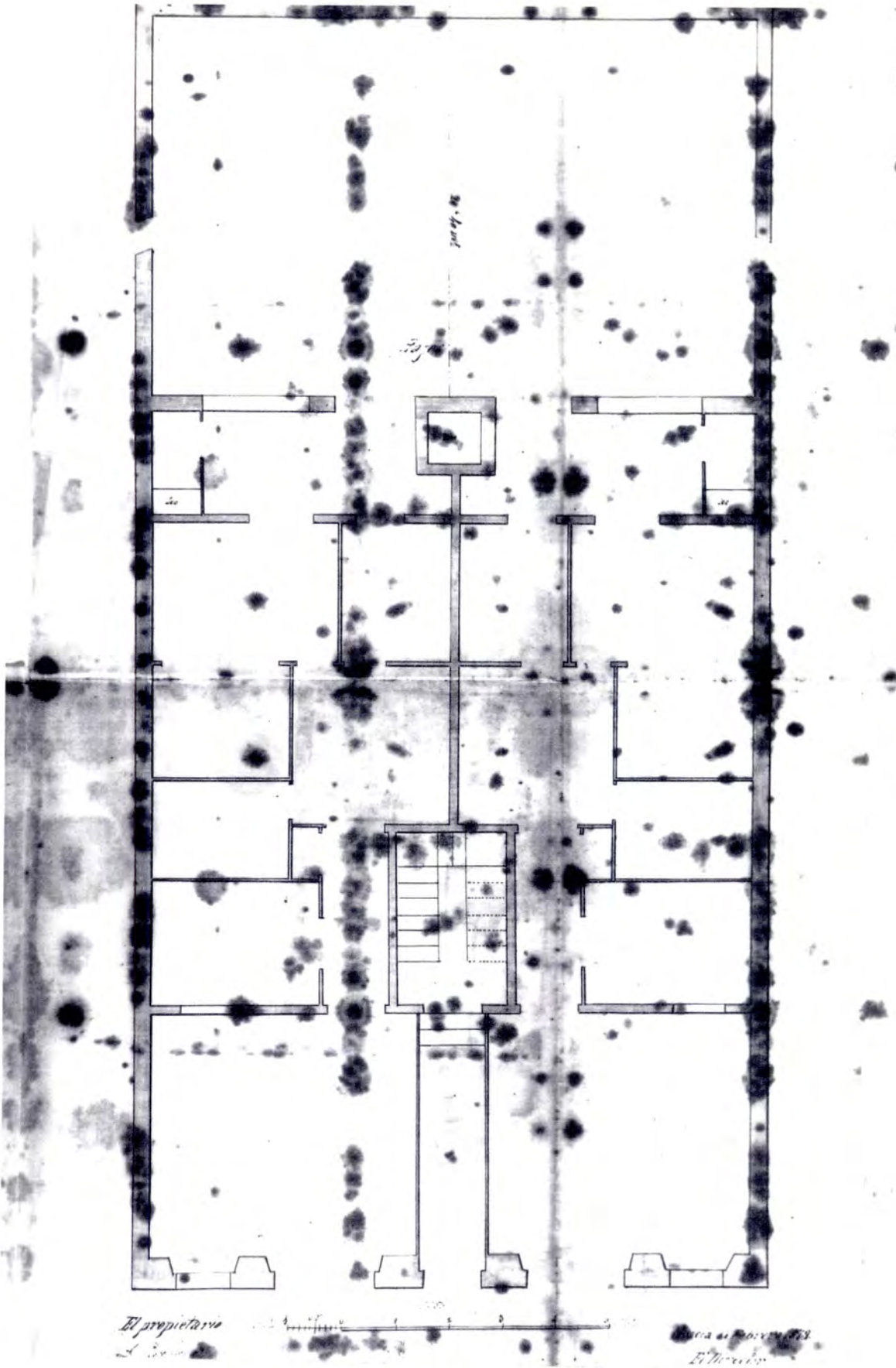
2

2.2 El tipus edificatori residencial sobre parcel·la de 45 pams

Els edificis d'habitatges corresponents al tipus edificatori sobre mòdul i mig (45 pams), reproduïxen ineludiblement l'esquema distributiu dels habitatges corresponents al tipus sobre parcel·la de 30 pams, i això en raó del seu desdoblament o ampliació de les diverses cambres tot i conservant exactament la mateixa distribució. La primera opció, la més freqüent, exigeix el desplaçament del cos d'escala a l'eix de la parcel·la. Aquesta distribució, en la qual el passadís serveix les cambres disposades al mateix costat, exigeix per obtenir una superfície útil acceptable, una major profunditat (de vegades s'aproxima als 20 metres). De tota manera, es tracta d'un tipus edificatori que estableix amb la ciutat (carrer i pati interior d'illa) idèntica relació que el precedent: zona de dia posterior, zona de nit anterior. Les alteracions es fan més evidents en el sistema de forats de façana, conseqüència de distribucions més intensives.

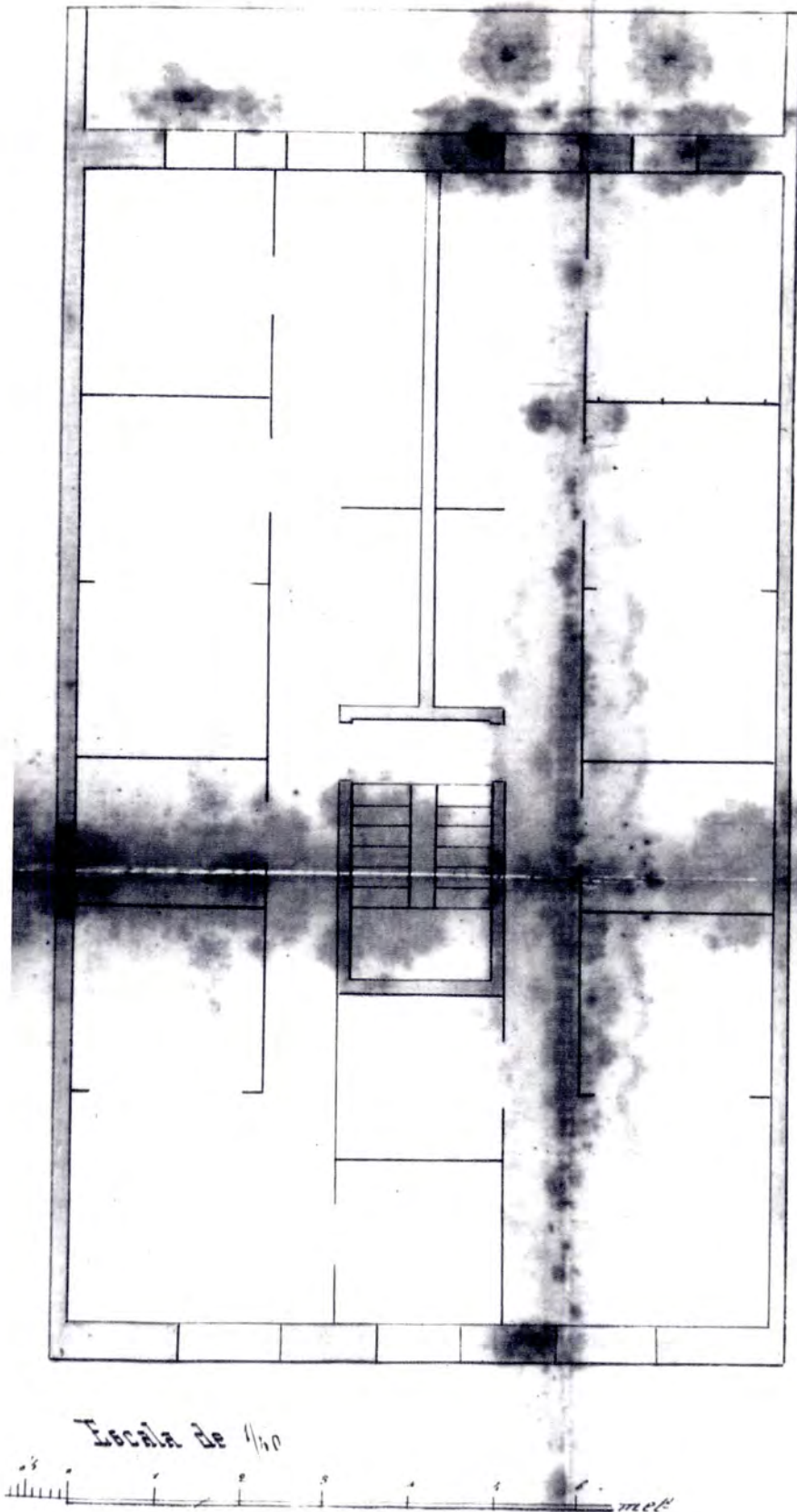
2.2.a) Document corresponent a una planta sobre parcel.la de 45 pams d'amplada. En aquest cas destaca l'escassa profunditat que allibera gran part de la parcel.la. Aquesta distribució correspon a un edifici de planta baixa exclusivament, fet bastant infreqüent.

2.2.b) Document corresponent a planta típica d'edifici sobre parcel.la de 45 pams (any 1879).

2.2.c) Document corresponent a la planta d'edifici d'un tipus residencial sobre parcel.la de 45 pams.

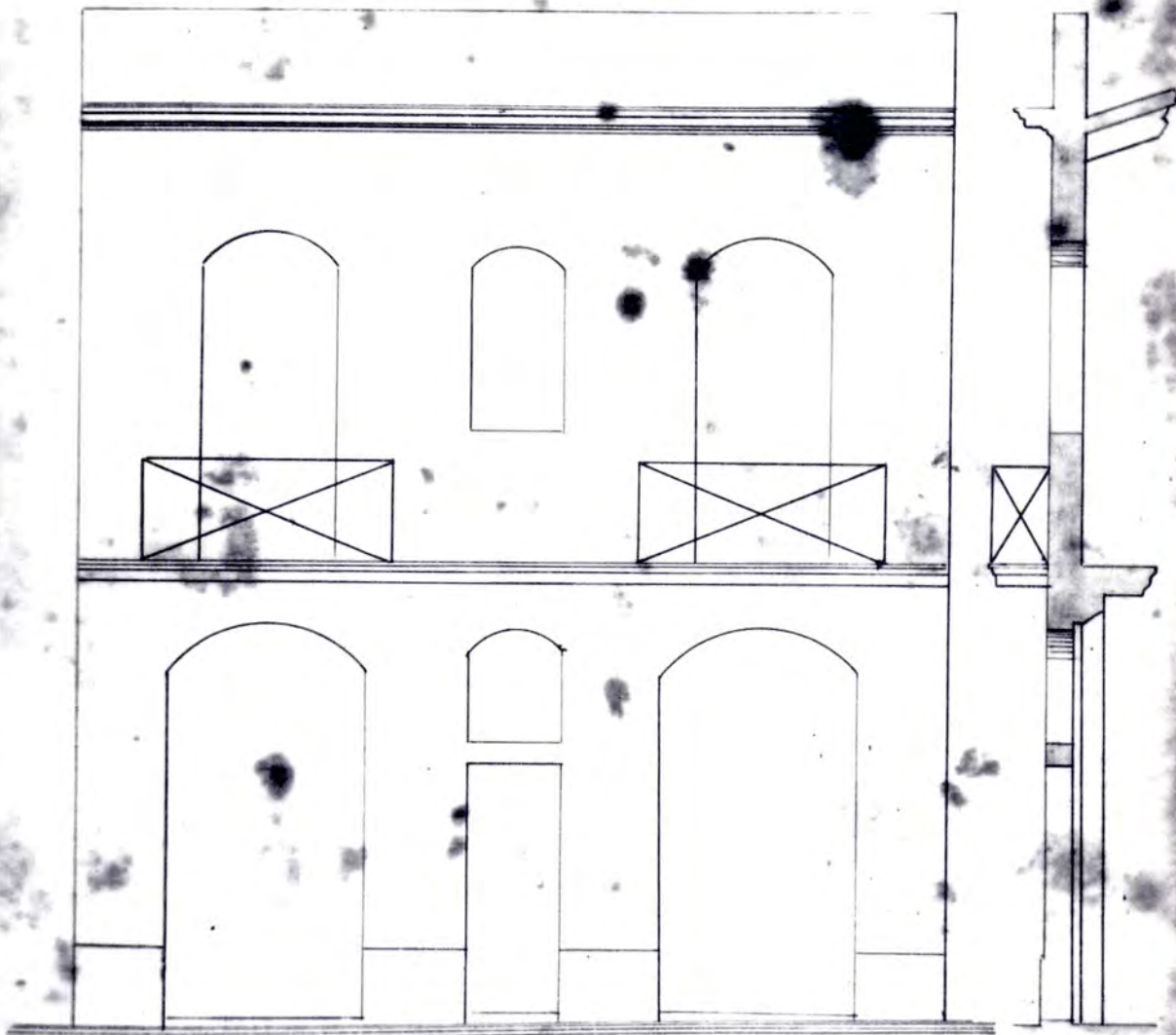

2.2.d) Document corresponent a una variant distributiva de 2 habitatges per planta pròpia del tipus sobre parcel·la de 45 pams. L'esquema està forçat a causa de l'amplada menor (atípica) de la parcel·la.

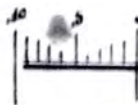

PROPIEDAD DE D. MARIANO PIFERRER

Calle de la Estrella.

Escala de 1:50 metros.

El Propietario, Mariano Piferrer

Ignacio de Azaña 9/72

Ramon Font

2.2.e) Document d'un projecte de l'any 1876 en què es mostra la clàssica façana de tres buits. Solució formal idèntica per als tipus de 30 i 45 pams.

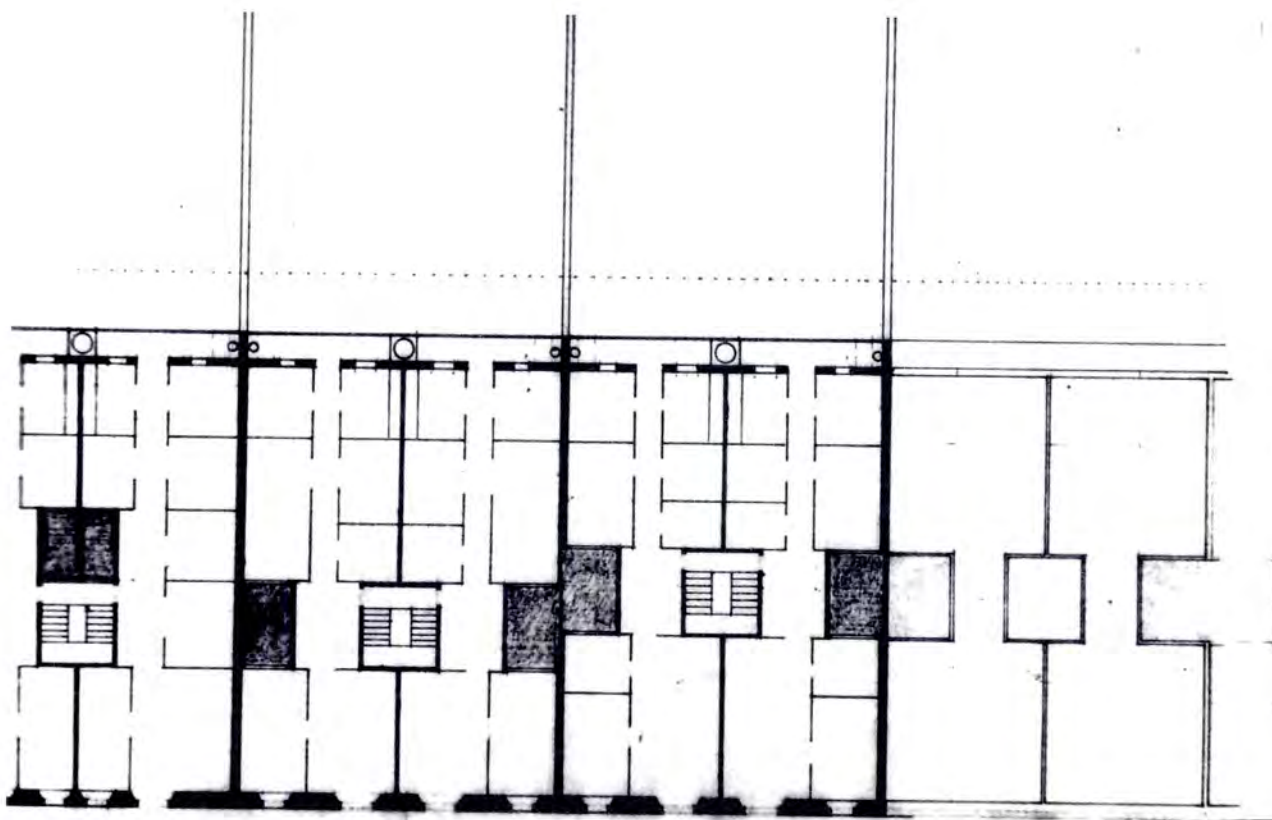
2.2.f) Document d'un projecte de façana d'edifici sobre parcel.la de 45 pams d'amplada.

*Gran Març 20/11
aprobada en esta plaza
de Ofici del Sr. D.
Gerónimo Salas*

Calle de Rabasa

2.2.g) Document original corresponent a la façana d'un projecte d'edifici d'habitatge del tipus edificatori sobre parcel·la de 45 pams (1874). Sempre es defineixen els mateixos elements formals: sistema de buits, marcs, impostes i coronament.

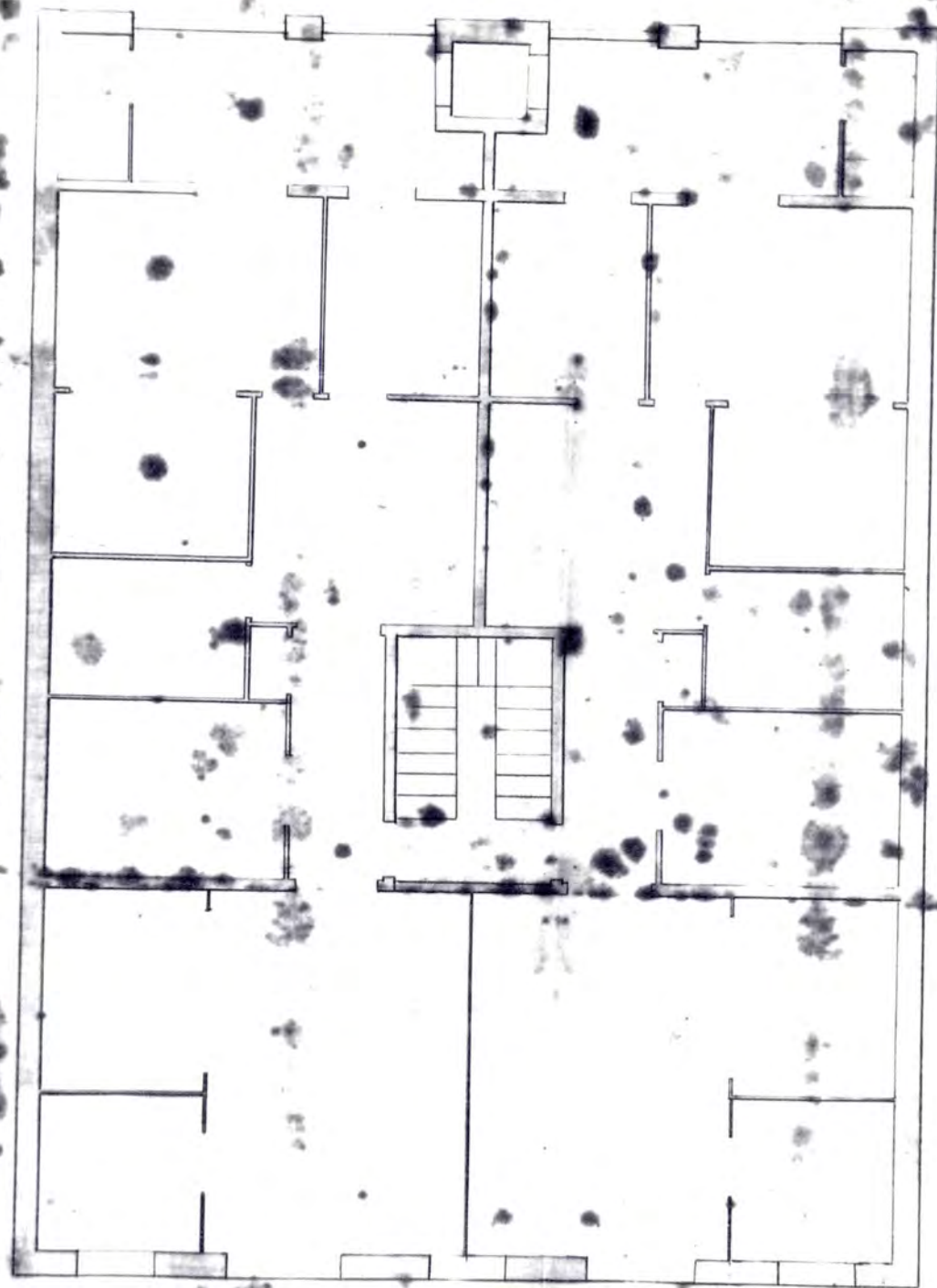

3

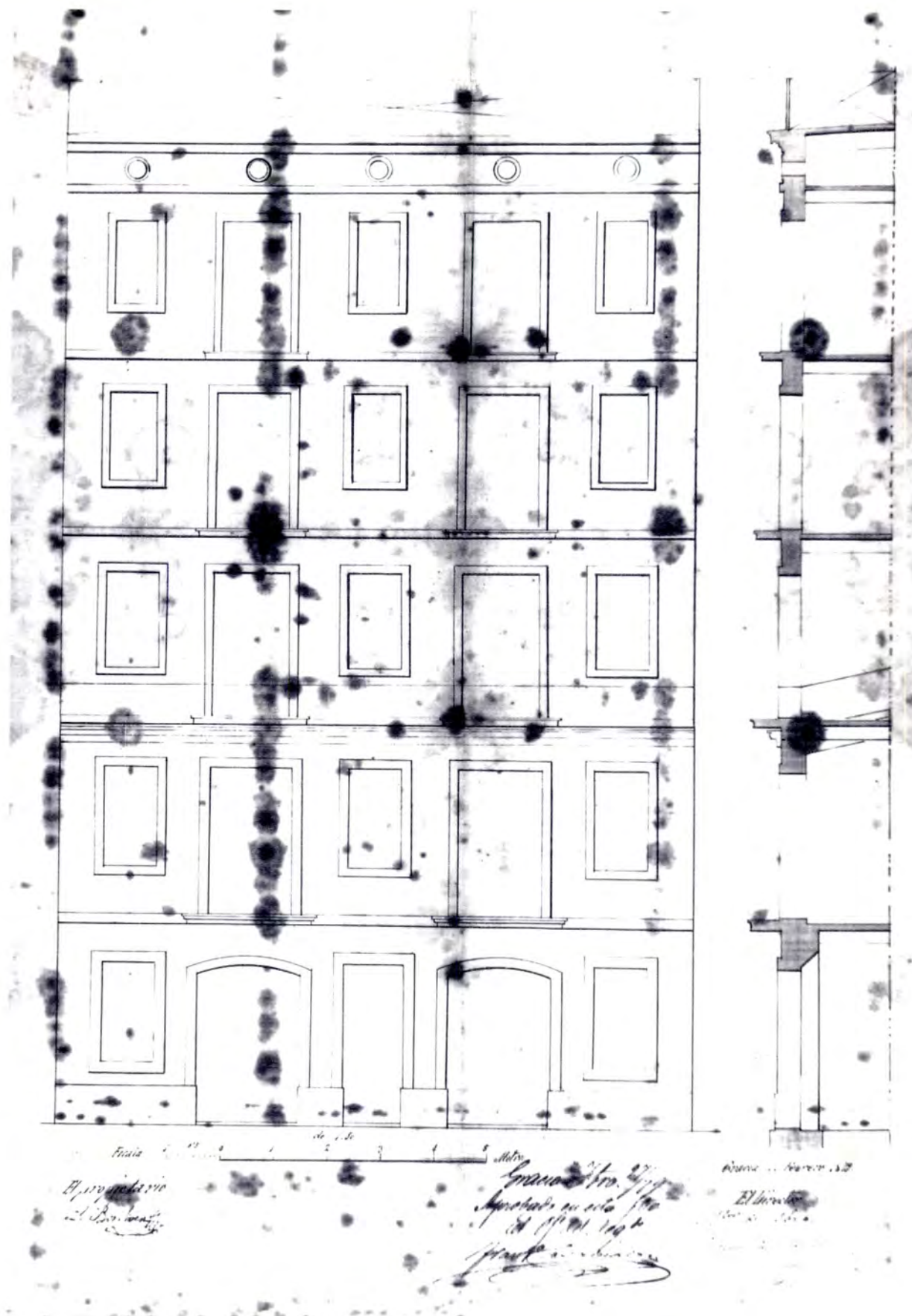
2.3 El tipus residencial sobre parcel.la de 60 pams

Aquest tipus residencial presenta un esquema distributiu que reprèn elements dels dos anteriors. Per una banda, l'escala central, més noble, dóna accés a dos habitatges per planta; per l'altra la distribució interior és semblant a la d'un tipus sobre parcel.la de 30 pams d'amplada. El passadís central serveix a cambres a dreta i esquerra. Aquest tipus que apareix amb una certa freqüència a partir de 1870 i que introdueix en la part central de l'habitatge un o dos patis interiors.

La transformació tipològica més important es produirà amb l'aprofitament de les noves profunditats edificables sobre parcel.las de 60 pams. Transformació que es produeix en introduir sobre aquestes parcel.las esquemes distributius de quatre habitatges per planta i una sola relació amb l'exterior, bé al carrer, bé al pati interior. Les mides de l'illa fan que aquesta transformació del tipus sigui molt infreqüent al llarg del segle XIX.

2.3.a) Document corresponent a la planta d'un edifici sobre parcel·la de 60 pams d'amplada. Aquest document mostra una distribució poc freqüent en edificis sobre parcel·les d'aquesta amplària. Encara no s'observa la segona línia de cambres contigües al passadís.

2.3.b) Document en el qual es representa gràficament el projecte d'un aixecament de tres plantes sobre un edifici anterior de planta i pis. El tipus sobre parcel·la de 60 pams d'amplada és el que més transformacions d'aquesta índole pateix. Els nous pisos repetiran exactament l'esquema distributiu plantejat 30 anys abans.

3. CARACTERÍSTIQUES CONSTRUCTIVES, COMPOSITIVES I DE DISTRIBUCIÓ

3.1 El cos d'escala

Els primers edificis de Gràcia es van construir sobre parcel·les de 30 pams d'amplada. Aquest fet va condicionar l'emplaçament del cos d'escala dins l'edifici, emplaçament que es modificarà més endavant en les construccions sobre parcel·les de 45 i 60 pams d'amplada. Al Poble Nou i al Casc Antic trobem edificis amb façanes amples (45 i 60 pams) amb l'escala ventilant a façana.

A Gràcia, el cos d'escala es situa sempre després de la primera cruïja . La distància entre l'escala i la façana depèn de l'estructura i de la forma i dimensions de la sala-alcova.

La forma i dimensions mínimes no canviaran fins a l'arribada dels edificis sobre parcel·la de 60 pams, sobretot quan les fondàries superiors obliguen a augmentar les dimensions de l'escala i canviar-ne les proporcions per tal d'adaptar-la als nous esquemes distributius.

3.2 L'estructura

La casa sobre parcel·la de 30 pams queda definida, pel que fa a l'estructura, des del primer moment, quan aquest era l'únic tipus edificatori a la Vila. Aquests edificis inicials consten d'una primera crugia recolzada en la façana. El cos d'escala redueix l'amplada en el sentit transversal i permet canviar el sentit de la coberta. La façana al pati d'illa és igual a la del carrer, ja que les biguetes recuperen el sentit que tenien en la primera crugia. Les possibilitats de les biguetes de fusta limiten a quatre metres poc més, poc menys, les llums de les crugies a la façana. L'escala de dos trams no pot fer menys de 3,30 m. El resultat és una fondària edificada d'11 m. aproximadament. La substitució de la fusta pel ferro i, sobretot als edificis sobre parcel·la de 60 pams, la major mida de l'escala permeten arribar als 17 m. de fondària, fins i tot més en casos excepcionals.

3.3 L'esquema distributiu. Els serveis

Per comprendre l'esquema distributiu dels primers habitatges de Gràcia cal referir-se a tres aspectes diferents.

PRIMER. Caràcters comuns als primers edificis construïts a la vila.

SEGON. Caràcters derivats de l'estructura parcel·lària.

TERCER. Relacions dels edificis amb la xarxa viària com a element d'accés i suport dels serveis.

Respecte al primer bloc de caràcters.

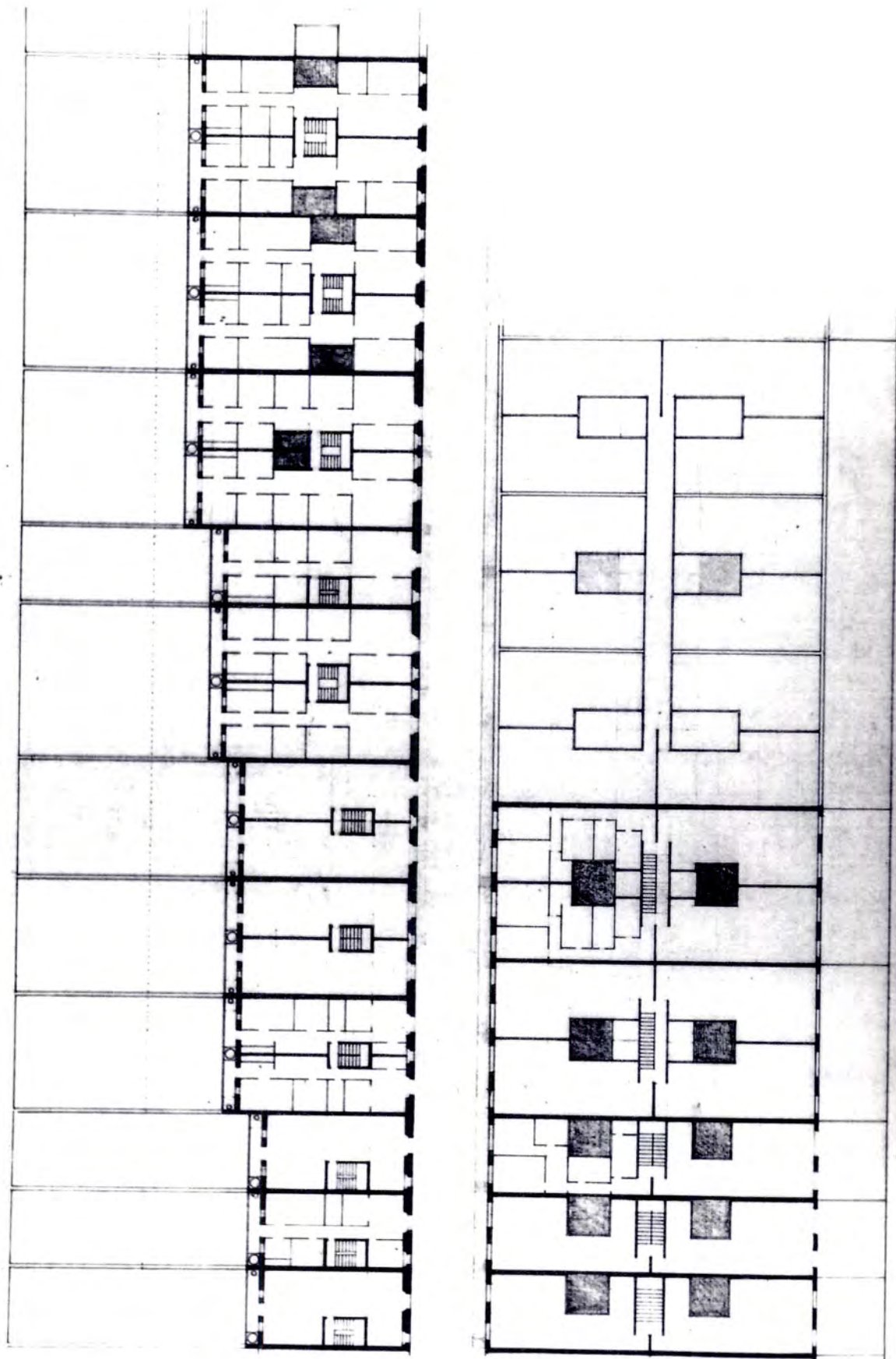
- La zona de nit es resol gairebé sempre mitjançant sala i alcova.
- La situació dels pous d'aigua de boca i aigües brutes sempre és a l'interior de la parcel·la i accessible des de l'habitatge.
- La cuina s'obre a la galeria interior i situa al costat dels pous.

Pel que fa al segon grup els invariants deriven fonamentalment de les dimensions del pati d'illa. Això és el resultat de la relació entre parcel·la i edifici. Les generoses dimensions del pati d'illa permeten situar la zona de dia a la façana interior. Així, el menjador situarà adjacent o bé es confondrà amb la cuina. De fet, fins que no augmenta la fondària edificada, si el menjador és independent de la cuina, coincideix sempre amb el rebedor i amb el passadís d'accés a la galeria interior.

La situació interior de l'escala comporta dues conseqüències:

- a) En totes dues façanes resten llums per a la disposició de les dependències corresponents. A la façana que dona al carrer es disposa la sala-alcova, que mai ocupa els 6 m. d'amplada. Això dona lloc a un espai separat de la sala que en els projectes es denomina quarto.
- b) La segona conseqüència és la creació a la planta de dues zones longitudinals separades pel passadís. En una d'elles es disposaran l'escala, el despatx, el menjador

4

EVOLUCIÓ DEL TIPUS EDIFICATORI RESIDENCIAL

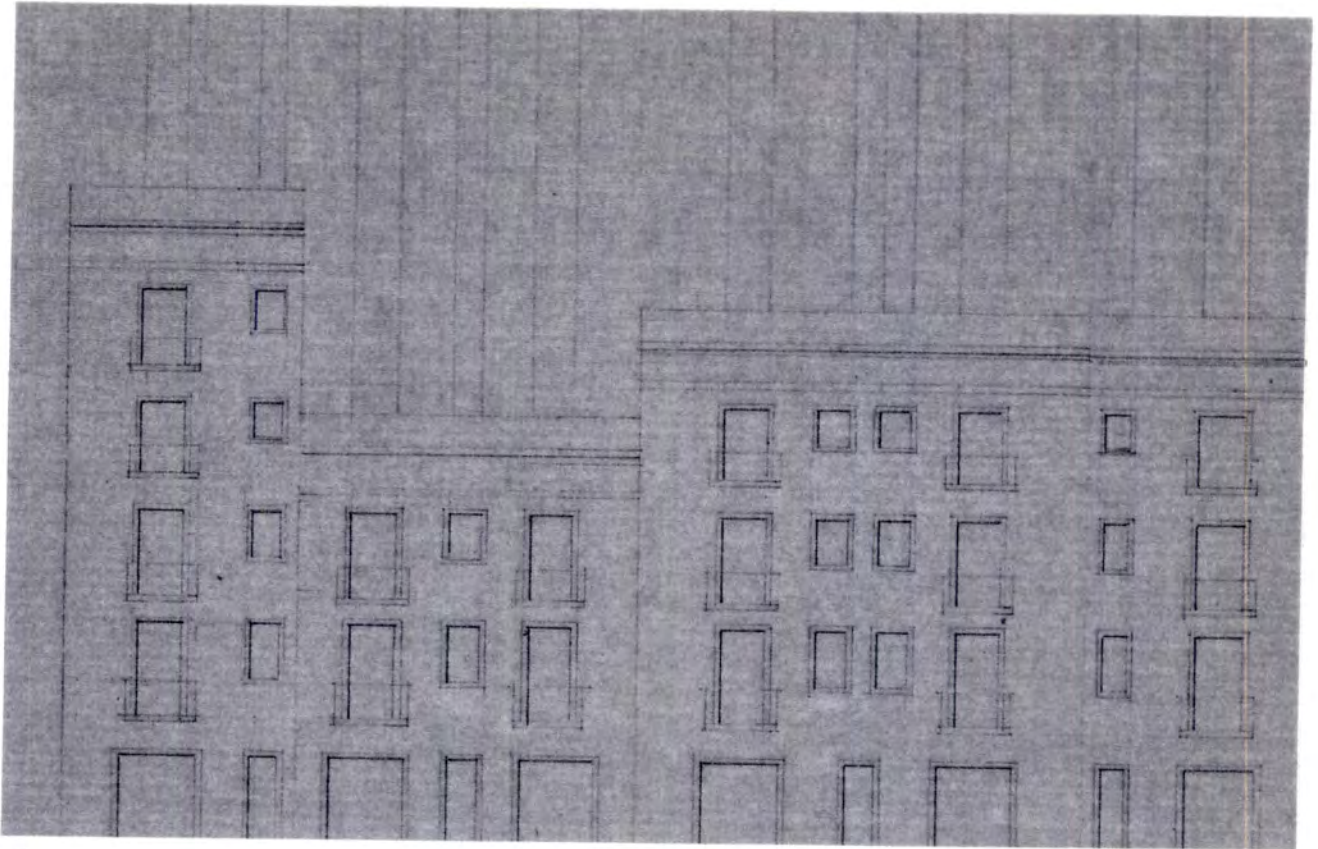
i la cuina, a l'altra la sala i l'alcova. La façana al pati contindrà el segon dormitori (divisible també en sala i alcova), i la zona central una sèrie de dependències sense ventilació d'ús ambigu -dormitoris, rebost, magatzems i "quartos"- el nombre i dimensió dels quals depèn de la fondària edificada.

Quant a les qüestions comunes a l'edificació residencial de l'època, cal dir que la progressiva importància del menjador provocarà la seva independència de la cuina i el seu pas a la façana interior substituint el dormitori. El trasllat d'aquest dormitori a l'interior de l'habitatge només serà possible en els tipus de 6 i 12 m. d'amplada si se n'augmenta la fondària. Aquest serà un dels principals factors que faran necessari l'ús de patis al costat de les mitgeres.

Els habitatges corresponents als tipus de 9 m. de façana són tan estrets que no fan possible la independència del menjador en relació al rebedor, el passadís o la cuina. Aquesta circumstància provocarà el fracàs d'aquest tipus d'habitatge. La progressiva substitució de la sala i alcova pels dormitoris exigirà la reorganització de la part davantera de l'habitatge. Aquesta reorganització implicarà la supressió del despatx i sobretot l'augment de la superfície d'aquesta zona de l'habitatge, el qual s'obtindrà endarrerint el cos d'escala i consegüentment augmentant la fondària edificable. Aquest augment va arribar fins al límit que ja no era possible afegir-hi més habitacions sense ventilació, ni tampoc fer-les més grans. Va ser així com va aparèixer el pati de parcel·la per tal de ventilar millor el segon dormitori de l'habitatge.

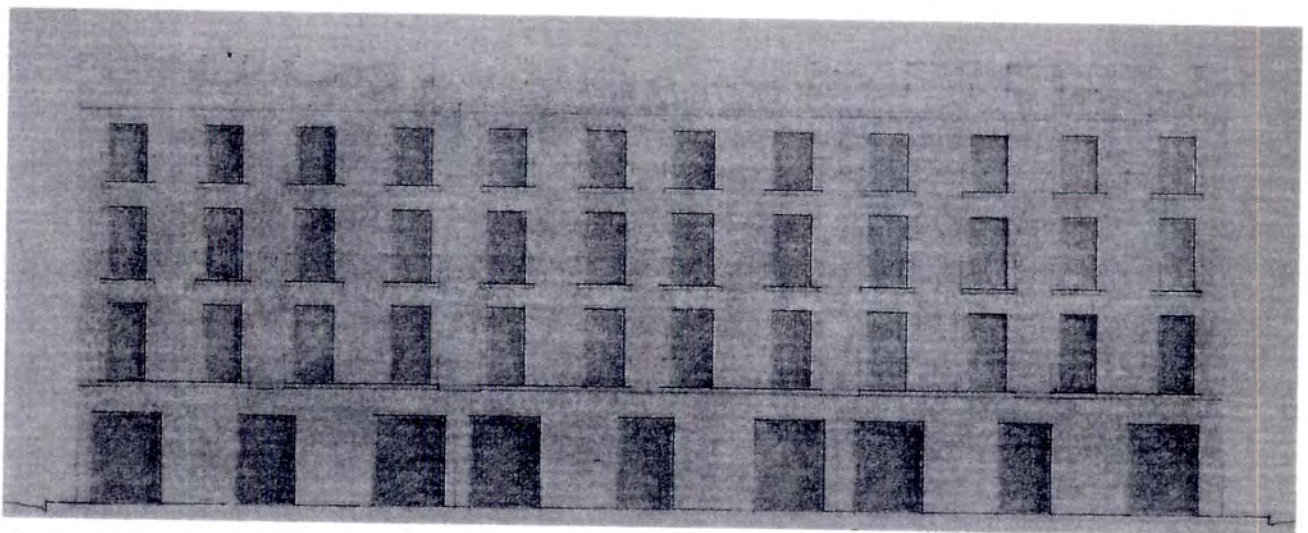
3.4 El pla de façana. El sistema de forats

Paral·lelament al naixement d'una certa sensibilitat quant a les virtuts urbanes del traçat, es forma un criteri de composició més estricte pel que fa a la imatge dels edificis. La disposició dels forats de façana cercarà un ordre, una regularitat evident, dins els límits de cada façana particular i fins i tot en relació a la cortina edificatòria en general. La façana esdevé un pla conscient de la seva naturalesa urbana. Hi ha unes lleis compositives, no codificades administrativament, que constitueixen un llenguatge comú per a totes les arquitectures de la vila. En un principi és la planta baixa la que dicta l'ordre de la façana, l'entrada situa al més a prop possible de la mitjanera. En la resta de la façana es centra la botiga. Seguint l'eix central d'aquesta es disposen els eixos de les obertures principals (balcons). Sobre l'entrada es presenta eventualment una seqüència de forats menors.

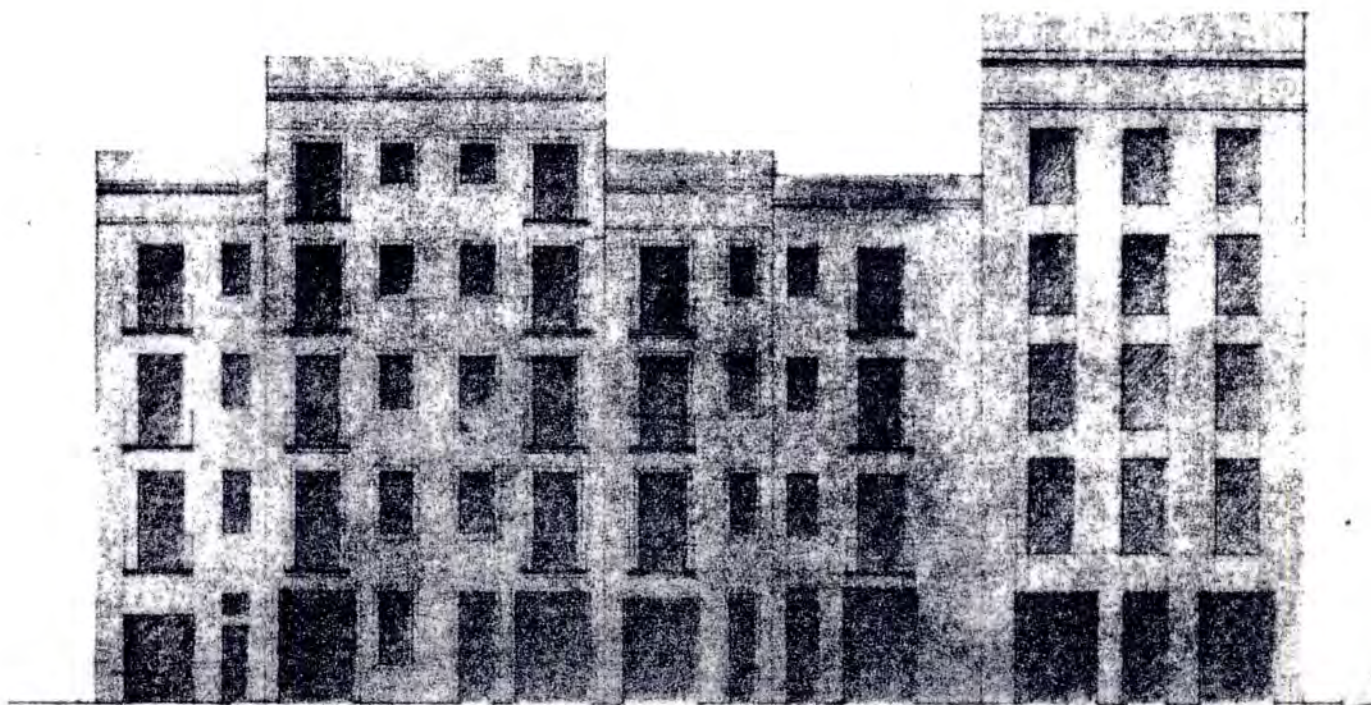

5

EL SISTEMA DE FORATS

6

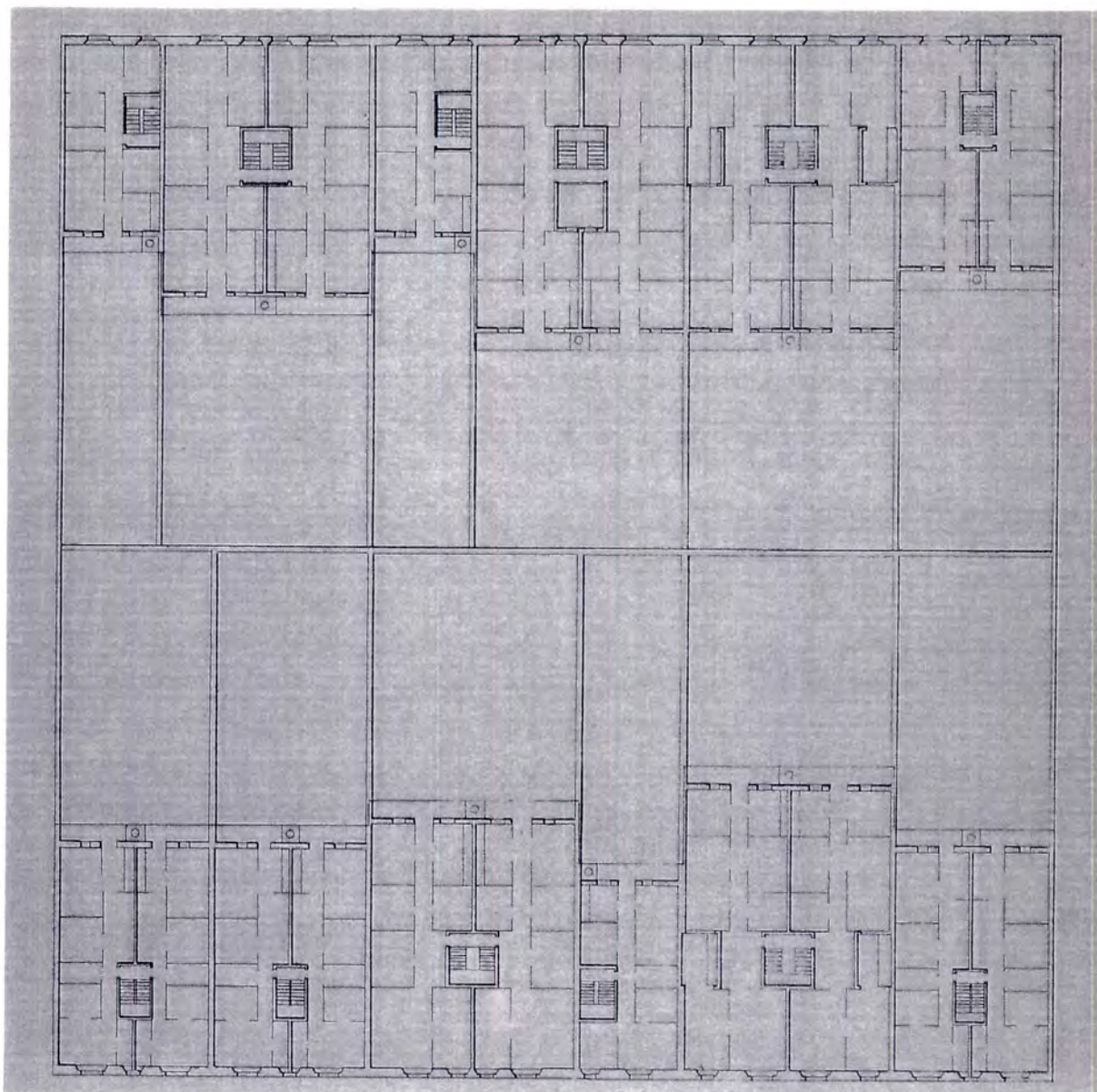

En l'habitatge de 9 m (45 pams aproximadament), l'entrada passa a ser central, però els criteris compositius no varien.

Així, les dues botigues (i, en conseqüència, els balcons situats sobre els seus eixos) es disposen simètricament respecte al massís a cada costat de l'entrada, en lloc de fer-ho respecte al seu eix.

És a conseqüència de l'augment de l'amplària de façana fins a 60 pams que s'altera l'inicial patró compositiu. La major dimensió de la façana implica un major nombre de buits. A cada habitatge li correspon un balcó i una finestra i ocasionalment hi apareix un cinquè forat: una finestra central segons l'eix de l'entrada. La coincidència amb els tres buits de la planta baixa és impossible. Al començament les finestres queden penjades i es manté la línia entre botigues i balcons. En el cas de dues finestres, es col.loquen simètriques respecte a l'eix de la façana. El respecte pels eixos de composició porta fins a doblar el forat d'entrada per a un sol vestíbul (així es segueix la correspondència amb les verticals de les dues finestres).

El pas següent en la recerca de la imatge urbana regular ideal es produeix quan les obertures es separen sempre la mateixa distància entre si i la meitat dels límits de la parcel·la. D'aquesta manera s'estableix una composició connexa amb la de la construcció contigua. La façana esdevé des del mateix projecte de l'edificació part del projecte de ciutat. La independència entre l'ordre de les plantes baixes i el de les plantes pis es reforça mitjançant la presència d'una cornisa que marca una línia d'ombra. Aquesta consciència i respecte per la imatge urbana regular és la que explica els criteris de composició de les cases de cantonada. La mitgera inicialment cega es perfora. Les dues façanes de la casa de cantonada són, llavors, una porta que es doblega. El ritme de buits i plens es manté constant.

8

4. EDIFICI I PARCEL·LA. LA ILLA IDEAL

Aquest dibuix pretén representar sintèticament la unitat morfològica urbana implícita en les ordenacions de sòl que al llarg de tot el segle XIX es produeixen a la vila de Gràcia. Suggereix la ciutat virtual que hi ha darrera la simple operació d'ordenar sòl en una realitat històrica concreta. L'illa de Gràcia és fonamentalment edificació a dues bandes capiculades. El problema de la cantonada no es resol gairebé mai mitjançant un tipus singular.

Aquest dibuix, idealització de la realitat, representa gràficament la relació que es planteja entre edifici i ciutat, entre tipus i forma urbana. Cada habitatge entra en contacte amb l'espai públic a través del carrer i el pati interior d'illa, variable en les seves dimensions però que conserva sempre la geometria rectangular de base.

NOTES

- 1 M'agrada especialment la definició de G. C. Argan (*Progetto e destino*, Milan 1965). "*La formación de la tipología acontece, a través de la reducción en una matriz común de una serie de obras que tienen entre ellas evidentes analogías formales y funcionales y de las que emerge claramente el hecho que constituye una respuesta al complejo formado por los problemas ideológicos y prácticos que surgen de una determinada condición histórica y cultural*".
Es tracta d'una àmplia definició de tipus i expressa la manera en què se'n generen els continguts específics.
- 2 Les figures núm. 5, 6 i 7 van ser realitzades per Eduard Bru l'any 1975 i són part de la documentació presentada en el seu projecte de fi de carrera.

FIGURES

- 1 Esquema gràfic que representa sintèticament els caràcters comuns de la planta del tipus edificatori residencial sobre parcel·la de 30 pams d'ample.
- 2 Esquema gràfic representatiu dels caràcters comuns de la planta del tipus edificatori residencial sobre parcel·la de 45 pams de façana.
- 3 Esquema gràfic representatiu dels caràcters comuns de la planta del tipus edificatori residencial sobre parcel·la de 60 pams de façana.
- 4 Esquema gràfic que representa l'evolució dels caràcters de la planta del tipus edificatori residencial a Gràcia.

- 5 El sistema de forats. Dibuxos d'Eduard Bru, Arqte. 1975. El
- 6 gràfic pretén representar les lleis de composició de façana que segueixen inevitablement els edificis de Gràcia.

- 7 Imatge urbana ideal, composició de façanes corresponents als tipus de 30, 45 i 60 pams d'amplada. Dibuix d'Eduard Bru, Arqte. 1975.

- 8 Representació d'una illa ideal. Composició dels tipus edificatoris corresponents a mòduls de 30, 45 i 60 pams d'amplada.
Enric Serra, 1975.

ANNEX 3

**CRONOLOGIA SUCCINTA DEL DESENVOLUPAMENT URBÀ DE LA
VILA DE GRÀCIA AL LLARG DEL SEGLE XIX**

1801. Primer projecte de parcel·lació de terres agrícoles per a l'establiment d'emfiteutes. Promoció de Rosa Galvany, que va formar els carrers Esparreguera, Lluís Antunez, Vic i Sant Gabriel, així com també la placeta de Sant Miquel, el camí de Gràcia, la riera de Sant Miquel i la Travessera.
1806. Projecte de parcel·lació de Baltasar d'Espanya.
1807. Ja s'han construït cases a la parcel·lació de Rosa Galvany, principalment a la Travessera i al carrer Gran. Projecte de parcel·lació del carrer del Carme.
1808. Guerra del Francès. Ocupació de Barcelona. És enderrocat el raval de Jesús per facilitar la defensa de la ciutat. S'estableix la disposició de no deixar edificar en una àrea de 850 m al voltant de les muralles. Aquest límit arribava fins als actuals Jardinetes.
1814. Gràcia va resultar afectada per la guerra. El camí de Gràcia (o de Sant Cugat) va adquirir per aquelles dates la condició de carrer. Aquest carrer i les ordenacions de la família Trilla eren els llocs més desitjats pels nous "emfiteutes".
1816. Prohibició d'edificar al camí de Jesús (futur Passeig de Gràcia). Primera demanda d'autonomia municipal per a Gràcia. Hi ha 150 cases entre la ciutat i la Travessera, i 250 per damunt de la Travessera fins al grup d'edificis al voltant dels Josepets.
1818. Urbanització del carrer del Carme aprofitant un tros de riera anomenada Pas dels Ases que connectava la riera de Sant Miquel amb la riera d'en Malla.
1821. Gràcia tenia 2.000 habitants i 98 cases. Després de la Revolta de Riego es posà en vigència novament la Constitució de 1812 per la qual es permet als pobles de més de 1.000 habitants formar Ajuntament propi. Gràcia demana ser

reconeguda com a Municipi, dret que li és concedit aquest mateix any. Comencen les obres del Passeig de Gràcia, projectat per Ramon Plana.

1822. La vila té 2.600 habitants.
1823. La tornada de Ferran VII comporta l'anul·lació de tota la legislació anterior. Gràcia perd la independència. S'inaugura el primer establiment teatral de la vila (El Tívoli, a la cruïlla dels carrers de Rabassa amb Sant Salvador).
1825. Ordenació d'una peça de sòl d'Àgueda Trilla (aprovada el 1826).
1827. S'inaugura el Passeig de Gràcia, que constava de 5 carrers, dos per a vehicles i tres de passeig, amb 6 fileres d'arbres. Ordenació de Ca l'Alegre realitzada per l'arquitecte Pere Serra. Només s'estableixen les parcel·les contigües al carrer de Gràcia.
1828. Apareixen a Gràcia les primeres instal·lacions industrials de caràcter manufacturer, telers manuals, que donaren un important nombre de llocs de treball.
1830. A petició dels prohoms de la vila, Ferran VII concedeix el privilegi de tornar a constituir Ajuntament independent amb el pretensió nom de Villa de San Fernando y Santa Amalia de Gracia, però l'Ajuntament de Barcelona hi presenta recurs d'apel·lació i s'inicia un contenciós que tardarà molts anys a resoldre's.
1831. Primera bòvila al Camp d'en Grassot. Ordenació de Marc d'Olives.
1835. Projecte d'ordenació, recolzat en el carrer Bonavista, que no es realitzà fins al 1841 per l'oposició dels Dominics, que ocupaven la finca més propera al Carrer Gran. Al maig

- s'obliga els dominics a cedir en emfiteusi un sector de les terres que toquen al carrer de Gràcia i la Travessera. El motiu al.legat pel governador és donar casa a la gent que se'n va de Barcelona per fugir de les epidèmies (1821, febre groga; 1834, còlera).
1836. Ordenació de Can Trilla, realitzada per Antoni Rabasa, el qual proposa ordenacions que generen els carrers Ample i de Sant Salvador, i encarrega la construcció d'habitatges.
1837. Instal.lació, a Gràcia, de la primera fàbrica de llumins fosfòrics del país. D'altres indústries de la mateixa especialitat es van instal.lar a la vila fins que se n'establí el monopoli l'any 1892.
S'instal.la al barri la Cotonera Vilaregut (Miquel Vilaregut), amb sistema de telers mecànics i tracció a vapor.
1839. La fàbrica tèxtil Puigmartí, que ja existia com a manufacturera a la Travessera entre Torrent de l'Olla i Torrent d'en Vidalet, instal.la el vapor i es modernitza; dóna feina a unes 500 persones. A partir d'aquest moment és coneguda al barri com el Vapor Nou, i la cotonera Vilaregut passa a ser el Vapor Vell. Va posar-hi el vapor l'empresa Andrés Koechling i Co. de Mulhouse.
1840. Ordenació de Joaquim Mas. En aquesta època s'instal.la per primera vegada el mercat a la plaça de la Llibertat. A Gràcia hi ha 14.000 fusos i 2.900 telers manuals.
1841. Ordenació de Paula Pava, pensada en principi per donar habitatge als treballadors de les properes fàbriques de Puigmartí i Vilaregut.
1842. S'autoritza la venda de tots els terrenys dels carmelites (Josepets). Ordenació de Francesc Alsina.

1843. S'instal·len dues noves fàbriques de vapor al barri, una de tèxtil a la cruïlla de la Travessera amb Sant Pere Màrtir; i una altra de blanqueig de teixits, del ram de l'aigua, al torrent de Vidalet, a prop de la finca de la Virreina. Entre 1840 i 1848 s'estableixen 63 fàbriques de vapor al casc de Barcelona i 25 als afores.
1845. Tomàs Sanmartí aixeca el primer plànol del barri, on consten els edificis de més interès, com fàbriques, convents i masies. Gràcia té uns 12.000 habitants i 1.300 edificis.
1846. S'efectua per primera vegada la numeració sistemàtica de totes les cases de la vila.
1847. S'aprova la divisió de Gràcia en dos barris. La Travessera n'és la línia divisòria. Aquest any, a més de les fàbriques de Puigmartí i les de Vilaregut, hi ha a la vila dos prats d'indianes (Riera de Sant Miquel i Torrent de l'Olla). També hi ha un establiment d'estampats (Jaume Roger), i un de tintoreria al carrer Sant Pere Màrtir, propietat de Jaume Mimí; dues fàbriques de productes químics, l'una al carrer Quevedo, 21 i l'altra al carrer Francisco Giner, 27, propietat d'Eduard Bonelli. Hi havia també establiments de teixidors a mà molt importants com els de Calixto Corts (plaça del Sol), Joan Trotelia (carrer de Gràcia) i Isidre Mallerí (carrer de Bonavista).
1850. El contenciós amb l'Ajuntament de Barcelona, que durava des de 1830, es resol a favor del barri de Gràcia. El 5 de juliol queda constituït el primer ajuntament constitucional essent anomenat alcalde Joan Canals i Cadan. Els límits del municipi són la riera de la Creu d'en Malla amb les corts de Sarrià, el torrent de la Partió amb Sant Martí de Provençals, el Coll del Portell amb Horta, l'actual carrer Provença amb Barcelona, i la Travessera i la Riera d'en Malla amb Sant Gervasi.

La Casa de la vila s'instal·là a la plaça de la Llibertat. En el moment de constituïr-se en municipi independent Gràcia tenia 13.548 habitants, 1.380 edificis i 435 telers mecànics.

Un dels arguments presentats per la representació graciencina fou la votació efectuada entre 506 dels veïns, 502 dels quals van optar per l'autonomia.

Al carrer de Gràcia encara hi havia dues masies. A desgrat d'això, s'havia urbanitzat gairebé tot el terreny edificable. Les cases eren d'un o dos pisos amb coberta de terrat. La major part dels baixos estaven dedicats al comerç i l'artesanía. L'establiment de mitjans de comunicació regulars entre la vila i Barcelona (des d'aquest any hi circulen l'òmnibus i tartanes per al transport de passatgers entre Barcelona i Gràcia) és un factor nou que contribueix al desenvolupament de la vila.

- 1851 S'instal·la al barri la fàbrica de Matas i Cia., de teixits elàstics, que s'ubica al carrer de la Granada a prop de la Riera d'en Malla.

Aquest mateix any, l'Ajuntament constitucional de la vila edita el Ban General de Bon Govern per a la Construcció d'Edificis, les primeres ordenances municipals d'edificació.

D'aquesta època és l'ordenació de Martí-Vilaregut, realitzada per l'arquitecte Rovira i Trias. També és d'aquest any l'ordenació de Josep Rosell (el Barri del Joier). S'inaugura el Teatre Principal, desaparegut el 1908 a causa d'un incendi.

- 1852 A poc a poc es van fent sentir les millores introduïdes al barri amb motiu de la recent independència municipal; prova d'això n'és la instal·lació de l'enllumenat públic de gas, realitzat per la companyia Propagadora del Gas que substitueix l'enllumenat d'oli.

- 1853 El transport públic esdevé regular. S'inaugura l'enllumenat de gas del Passeig de Gràcia. La vila arriba als 15.000 habitants i ja té 1.500 edificis.

- 1855 Fundació de la Cort Angèlica de Sant Lluís de Gonzaga (Lluïsos).

- 1856 La revolta lliberal té molta importància a la vila de Gràcia, fet que prova una important cohesió social. La població és ja de 16.000 habitants i hi ha uns 1.650 edificis.
- 1859 La companyia de transports La Central Barcelonesa inaugura la primera línia regular de cotxes de cavalls des de la Rambla fins als Josepets passant pel Passeig de Gràcia i el Carrer Gran.
- 1860 La indústria continua creixent, les perspectives de treball fan arribar a Gràcia els primes contingents d'emigrants procedents de diverses comarques catalanes. Aquest any s'instal·len a la vila 2.740 emigrants.
La població és de 19.968 habitants, el que equival a un creixement anual des de 1850 d'uns 650 habitants.
- 1861 Ordenació de Torrente-Massens-Rabassa.
Ampliació de la fàbrica Puigmartí. Josep Beig instal·la una indústria de filatures de seda (ampliació de la fàbrica de Barcelona) a la vora de la torre de Cal Compte, que són 200 nous operaris. A Gràcia hi ha 12.000 fusos i 2.500 telers mecànics.
- 1862 S'inicia la construcció del campanar de la plaça d'Orient, que s'acabarà l'any 1864, obra de Rovira i Trias. S'inicia l'ordenació de Can Vidalet.
- 1863 S'inaugura el tren de Sarrià, que té una parada a Gràcia, prop de la Creu Trencada. Dos anys després hi havia un tren cada quart d'hora entre Barcelona i Gràcia, prova de l'èxit d'aquest important servei de comunicació.
Una successió de petits projectes inicia la formació del barri de la Salut.
- 1864 S'edifica la capella de la Mare de Déu de la Salut. Al Carrer Major es comencen a construir les primeres cases de tres i quatre plantes.

- 1868 La Diputació esplana la carretera de Sant Cugat, prolongació del Carrer Major. Inauguració de la primera línia de tramvies de cavalls, que feia el servei pel Passeig de Gràcia.
- 1870 Revolta contra les Juntes (de reclutament). La revolta provoca la caiguda de l'alcalde de denominació popular i la seva substitució per un de nou imposat pel governador. Urbanització del sector del Camp d'en Grassot segons les directrius establertes a l'Eixample Cerdà.
- 1872 Publicació de les Ordenances Municipals que rectifiquen el Ban de 1851.
- 1873 Reunió de l'Ajuntament de Gràcia amb el Centre Republicà Democràtic per constituir la Junta D'Armament i Defensa de la República.
Es completa la xarxa de subministrament d'aigües. La Torre de la Virreina s'habilita com a Hospital de la Santa Creu.
Publicació del Plano Geométrico de la Villa de Gracia, de Jeroni Galf, mestre d'obres.
- 1875 El mercat de la Llibertat és cobert amb l'estructura metàl·lica que coneixem avui, obra de l'arquitecte Francesc Berenguer.
- 1876 Ordenació de la peça de terra dels hereus d'Esteve Joanich.
- 1877 La vila té 33.766 habitants.
- 1878 S'inicien les obres de l'església de Sant Joan, a la plaça de la Virreina; són projectades i dirigides pels arquitectes Francesc Berenguer i Magí Rius.
Es planten arbres als carrers de l'Escorial i de les Camèlies, al barri de la Salut.
- 1880 S'arriba a un acord per tal d'esplanar el Passeig de Sant Joan fins al Torrent del Pecat. Traçat del carrer de la Providència entre la plaça Rovira i el carrer de l'Escorial.

- S'inauguren dues noves sales de teatre, el Teatro Claris, al Torrent de l'Olla, i el Teatro Graciense, al carrer de Sant Salvador.
- 1881 S'obra el carrer de Luis Antúnez, des del Carrer Major fins al de Neptú.
S'inaugura una nova línia de tramvies fins a la plaça Rovira. Obertura del carrer de Sèneca.
- 1882 S'inaugura la primera estació telegràfica.
- 1883 S'obre el carrer Bretón de los Herreros des de Príncep d'Astúries, aleshores Riera d'en Malla, fins al Carrer Gran tot travessant la finca de La Fontana. També s'obre el carrer de Montseny des del carrer de l'Àngel fins al Carrer Gran.
- 1885 Obertura del carrer de Santa Clotilde des de Sant Salvador a Bellver.
- 1887 Es construeix el mercat de la plaça de la Unificació. També s'instal·la un altre mercat a la plaça de Joanich. Gràcia té 45.042 habitants i 4.493 cases. Es redacta el Plano General de Alineaciones de la Villa de Gracia, obra de l'arquitecte municipal Miquel Pascual.
- 1888 L'Exposició Universal impulsa el desenvolupament de la vila. S'estableix una línia de tramvies des de l'Exposició fins al Carrer Major.
S'hi defineixen sis districtes municipals.
- 1890 S'inicien les obres de construcció del nou Mercat de l'Abaceria Central, als terrenys de l'antiga fàbrica Puigmartí, que havia tancat dos anys abans. Es tracta d'un mercat d'explotació privada que es va inaugurar l'any 1893.
- 1893 50.000 habitants. Gràcia és la segona vila de la nació. El 6è. districte és dividit en dos d'independents.

- 1894 S'aprova un projecte d'ordenació per al sòl de la finca de la Fontana, que poc després representarà l'obertura de la Rambla del Prat.
- 1895 El municipi arriba als 60.000 habitants i es converteix en el novè municipi de l'Estat espanyol.
- 1897 Annexió a Barcelona, de Gràcia, que passa a ser districte municipal de la gran ciutat. En el moment de l'annexió, Gràcia tenia 61.935 habitants i 4.592 cases.

BIBLIOGRAFIA ESPECÍFICA I FONTS DOCUMENTALS

1. FONTS MANUSCRITES

1.1. Arxiu d'Història de la Ciutat de Barcelona

- Cadastre
- Governació
- Actes Municipals de l'Ajuntament de Barcelona
- Actes Municipals de l'Ajuntament de la vila de Gràcia
- Obreria

1.2. Arxiu Històric de Protocols Notarials de Barcelona

1.3. Arxiu del Registre de la Propietat de Barcelona

- Registre d'Hipoteques
- Traslación de Dominios. Gracia.

2. BIBLIOGRAFIA ESPECÍFICA

ACTAS DEL AYUNTAMIENTO DE GRACIA

ÁLBUM HISTÓRICO Y GRÁFICO DE GRACIA

Barcelona, 1950.

ALSINA, Ricardo

Memoria explicativa del proyecto de unificación de Barcelona. Casa del Arcediano.

ALSINA, Carles

La población de Barcelona. Análisis de sociología (Vol. 1) 1966.

ANUARIO ESTADÍSTICO DE LA CIUDAD DE BARCELONA

1910. 1904. 1902.

ARTIGAS Y FEINER, Juan

Guía itineraria y descriptiva de Barcelona, de sus alrededores y de la exposición universal. Barcelona, 1888.

ASOCIACIÓN VOLUNTARIA DEL FOMENTO DE LA VILLA DE GRACIA

Extracto de la Memoria leída y aprobada en Junta General Ordinaria. Gracia 1877.

BARCELONA ATRACCIÓN

Vol. XIX, núm. 220, pàg. 307. *Las recientes mejoras urbanas. Extremo superior del Paseo de Gracia.*

- BANDO GENERAL DEL BUEN GOBIERNO DE LA VILLA DE GRACIA
 Barcelona, 1851.
- BARRAQUER Y ROVIRALTA, C. *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX.* Barcelona, 1915-1917
- BARRILLON Y PARADELL, J. *Nostre tribut al Carrer Gran. Pinzellades amb regalims.* Programa editat per l'Associació de Veïns i Comerciants del Carrer Major de Gràcia. Barcelona, 1971.
- BRASÓ, Miquel
Formación de núcleos gracienses, a Club Excursionista de Gràcia. *Noticiario*, agost 1948, pp. 54-56.
La industria y el comercio graciense, a Club Excursionista de Gràcia. *Noticiario*, agost 1949, pp. 37-48. *La casa graciense*, a Club Excursionista de Gràcia, agost 1950, pp. 54-62. *Urbanismo Graciense*, a Club Excursionista de Gràcia, agost 1951, pp. 49-53.
- CARRERAS PUJAL, Jaume *La Barcelona del siglo XVIII* (2 vol.) 1951
- CARRERAS CANDI, F. *La ciutat de Barcelona.* Barcelona 1916.
- CASAMADA I TORRENT, F. *Proyecto de Ordenanzas Municipales para el régimen interior de la Villa de Gracia y Barcelona.* Casa del Arcediano. 1894.

CASTILLO, Alberto del *De la Puerta del Ángel a la Plaza Lesseps.* Barcelona, 1945.

CERDÁ, Ildfonso *Teoría General de la Urbanización.* Instituto de Estudios Fiscales. Madrid, 1971.

COLOMER Y CODINA, G. *Guía de las divisiones administrativas, etc., de Barcelona,* 1879.

COMISIÓN DE ESTADÍSTICA GENERAL DEL REINO

Censo de la Población de España según el recuento verificado...en mayo de 1817. Madrid, 1858.

CORNET Y MAS, C. *Guía de Barcelona. Metódica descripción de la capital del Principado de Cataluña.* Barcelona, 1876.

Guía de Barcelona. Barcelona, 1888.

CRÓNICA DE GRACIA *Gràcia,* 1947.

DUART I BONAFONT, P. *La Urbanización del Camp d'en Grassot, a Mai Enrera,* agost 1933, pp. 85-87.

DURAN I SAMPERA, A. *Els primers tempteigs per a la creació del municipi de Gràcia. Barcelona i la seva història.* Barcelona 1973. I Vol., pp. 663-664.

DICTAMEN DE LA ILUSTRE COMISIÓN DE GOBERNACIÓN

Relativo a la agregación a esta ciudad de los pueblos comprendidos en el plano de su ensanche presentado al Excmo. Ayuntamiento. 1886.

- FIGUEROLA, Laureano *Estadística de Barcelona en 1849.* Barcelona, 1849.
- GALERA, Montserrat *Bibliografia geogràfica de la ciutat de Barcelona.* Vol. II. Barcelona, 1978.
- GENER *El proyecto de agregación y enlaces.* 1908.
- GUÍA Y PLANO DE BARCELONA, ENSANCHE Y GRACIA
Barcelona, 1873.
- IGLÉSIES FORT *El movimiento demográfico de Catalunya durante los últimos cien años.* 1961.
- IL.LUSTRACIÓ CATALANA *La Plaça dels Josepets. Reforma i Urbanització acabades últimament.* 1909.
- INSTITUTO GEOGRÁFICO Y ESTADÍSTICO
Censo de la población de España...1877. Madrid, Tomo I, 1883. Tomo II, 1884.
- LABORDE, Alexandre *Viatge pintoresc i històric. El Principat.* Barcelona, 1974.
- MADOZ, Pascual *Diccionario geográfico, estadístico-histórico.* Madrid, 1846. 13 vols.
- MADRAZO, F. de P. *Impresiones de un viaje a Barcelona.* Madrid 1858.

MANUAL DEL VIAJERO EN BARCELONA

Descripción de diferentes partes de Barcelona. 1840.

MAS I EBRA, J.

Conferencia sobre el plano de enlaces y los pueblos agregados. 1917.

OLIVÉ GUILERA, F.

Al margen de un centenario: Gracia, síntesis de historia local. 1951.

ORDENANZAS MUNICIPALES

Villa de Gracia. 1878.

ORDENANZAS MUNICIPALES

Régimen interior de la villa de Gracia y su término municipal. 1872.

PAULÍ MELÉNDEZ, A.

Transformación urbana barcelonesa. El grupo inmobiliario de la calle Escorial. Boletín de la Asociación del Personal de la CUPA, 3r. trimestre. Barcelona, juliol 1961, núm 53, pp. 40-43.

QUERALTÓ I TOLOSA, P.

Apunts d'història de Gràcia. Nomenclatura de les vies públiques i censos de població. Mai Enrera, 1934, pp. 106-112.

RAMIREZ, N.

Memoria acerca de las ventajas de llevar, desde luego, a efecto el ensanche de Barcelona por la parte de Gracia. Casa del Arcediano. 1859.

RESULTADOS GENERALES DEL CENSO DE POBLACIÓN DE ESPAÑA SEGÚN EL EMPADRONAMIENTO HECHO EL 31 DE DICIEMBRE DE 1877 POR LA DIRECCIÓN GENERAL DEL INSTITUTO GEOGRÁFICO Y ESTADÍSTICO. Madrid, 1879.

- SAURI, Manuel y
MATAS, José
- Manual Histórico-Topográfico estadístico y administrativo, o sea, Guia General de Barcelona 1849.* Barcelona 1849.
- SEGURA, Antoni
- Evolució de l'estructura de la propietat agrària al Pla de Barcelona, 1712-1823/1841.* Tesi doctoral. Facultat de Geografia i Història. Barcelona, 1980. 2 vol.
- SOLÀ, PARERA, Àngels i Mª Teresa.
- El creixement urbà de Gràcia en les dècades de 1820 i 1830. Anàlisi de la urbanització Trilla.* I Col.loqui sobre la Història del Plà de Barcelona. Barcelona, setembre, 1982 (en premsa).
- SOLÀ PARERA, Àngels.
- L'elit barcelonina a mitjan segle XIX.* Tesi doctoral. Facultat de Geografia i Història. Barcelona, setembre, 1977. 2 vol.
- SOLÀ PARERA, Àngels.
- Aspectos del crecimiento urbano de Barcelona en 1830-1860.* Comunicació presentada al II Coloquio de Historia Urbana y Urbanismo. Madrid, febrer 1982 (en premsa).
- SOLÀ MORALES, Manuel
BRU, Eduard
SERRA, Enric
- Gracia. Diseño del suelo y forma urbana en los orígenes de la Barcelona moderna.* Arquitectura Bis, setembre 1976, p. 29.

SUCRE, Josep M^a

*El barri de la Salut a l'abast de la
vostre mà, al llibre de Sindreu.*

TRAVAGLIA Y MANI

*Guía de la Villa de Gracia.
Acompañada del calendario para el
año 1894. Gracia, 1894.*

VILA, Pau
CASASSAS, Lluís

*Barcelona i la seva rodalia al llarg del
temps. Barcelona, 1974.*

**GEOMETRIA I PROJECTE DEL SÒL ALS ORÍGENS DE
LA BARCELONA MODERNA. LA VILA DE GRÀCIA**

ENRIC SERRA RIERA

TESI DOCTORAL

Director. Manuel de Solà-Morales Rubió

Laboratori d'Urbanisme. U.P.C. Barcelona, desembre 1992.

R-30.074